

VIGILIA

Keresztények Európában

**Martini bíboros, Katus László, Blanckenstein Miklós,
Nagy Endre, Sólyom László és Niedermüller Péter írása**

Erkölc és irodalom

Fejezetek Rónay László irodalomtörténetéből

Tillmann J. A.: A magunkban megfeszített másik

1992/1

LUKÁCS LÁSZLÓ: <i>A negyedik dimenzió</i>	1
---	---

KERESZTÉNYEK EURÓPÁBAN

CARLO MARIA MARTINI: Keresztények Európában (<i>Kántor Gábor fordítása</i>)	2
BLANCKENSTEIN MIKLÓS: A keresztény cselekvés esélyei	5
NAGY ENDRE: Jog, morál, materializmus Kelet-Európában	10
SÓLYOM LÁSZLÓ: Csönd	17
NIEDERMÜLLER PÉTER: „Európából” Európába: a jövő víziója és a jelen valósága	21
KALÁSZ MÁRTON: Égi létra; Odüsszea, 2 (<i>versek</i>)	27
LÁBASS ENDRE: Hosszúlépés (<i>elbeszélés</i>)	28
MONOSZLÓY DEZSÓ: Filatélia (<i>vers</i>)	30
TÓTH ISTVÁN: Ökumenikus hagyományok művelődésünk és latin nyelvű költészetünk történetében	31
CSÁSZÁR LÁSZLÓ: Századunk magyar templomépítészete	35

ERKÖLC S ÉS IRODALOM

RÓNAY LÁSZLÓ: A magyar irodalom kezdetei. A humanista irodalom I.	40
--	----

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

PUSZTAI JÁNOSSAL (<i>Szörényi László</i>)	54
---	----

MAI MEDITÁCIÓK

TILLMANN J. A.: A magunkban megfeszített másik	62
--	----

DOKUMENTUM

LÉNÁRD ÖDÖN: Napjaink Aranylegendája	64
TEMPEFŐI: Részletek az Aranylegendából. Papok, Utazás	66
SZEMLE	72

LEVELEK-VÁLASZOK

Frühling János	78
Tarnay Brúnó	80

A negyedik dimenzió

Történelmünk folyama folytonos: nincs új kezdés előzmény nélkül, nincs jövő múlt nélkül. Jelenünk mindig átmenet: a múlt sikeres alkotásait próbálja tovább fejleszteni, avagy a múlt romjain igyekszik új világot építeni.

Európa történelmének egyik legizgalmasabb átmeneti korát éli: szembesülnie kell önmagával, újkori (s korábbi) eszméivel, elhanyagolt vagy éppen asszimilált keresztény gyökereivel, értékes kincseket, ám veszélyes konfliktusokat is kínáló nemzeti kultúráival. Mi, magyarok, jól ismerjük az élet-halál harcot megmaradásunkért, megszületésünkért — történelmünk gyakran reánk kényszerítette ezt. Évtizedeken át félig-létbe, álságokba, mindenkre kötelező formulákba, mindenre megoldást kínáló ideológiákba belenyomorítva tengődött a szabad gondolat ezen a földön. Az értelmiségi létforma foglalkozássá zsugorodott. Redukált, egydimenziós emberképhez szabták hozzá az embert és szükségleteit.

A szabadságnak korlátot vető külső akadályok látványosan leomlottak — a berlini falat megszállottan szétkalapáló gyerekek képe fölkerült századunk tablójára. A Nyugat a Keletet fürkészi — diadallal, de riadtan is, csodálkozva, de némileg talán fogékonyan. A Kelet meg a Nyugatra bámul, a kelletténél nagyobb ámulattal, s felejt, hogy tán szomszédaitól is van nemcsak félni, hanem tanulni s velük közösen tenni valója is.

Keserű ébredés: személységünk mélyeibe, viselkedésformáinkba ivódott már bele a szabadság gátjai. Gátlásossá vagy éppen gátlástalanná lettünk. A szabadság levált az igazságról, az igazság elvesztette egyetemes érvényét, leszakadt az Örök Igazságok talajáról. Századunk vívmánya: az emberi jogok deklarálása. De hová lett az emberi felelősség, a kötelesség, az érték és az erény kodifikálása? Elég-e kivününk az ember szabadságát, ha elfelejtettük, hogy mire tudja használni azt? Emberre tudunk-e lenni Isten nélkül?

Az értelmiségi létet következetesen — tehát mindvégig és minden következményével — vállalni sohasem volt könnyű. De aki fölfedezte az emberlétnek ezt a csodálatos lehetőségét, azt megigézte s magával ragadta ez a világszemlélet s a velejáró — veszélyektől, áldozatoktól se visszariadó — elkötelezettség. Istennak, hazának, embernek — mondanám, ha nem volnának sokszorosan foglaltak és elhasználtak e szavak.

Az értelmiségi lét reflexív: egészen szemléli a világot, az Igazságot keresi a Valóság mélyén, mert tudja, hogy csak rendben, egymással s a természettel közösségben, felelős elkötelezettségben lehet boldogító és embert növelő a szabadságunk.

Reflexív a keresztény élet is: Krisztusban látja a világot, aki megvallotta nekünk szeretetét s reánk vonatkozó titokzatos tervét. Krisztus az Igen és az Amen az Atya szeretetére, a teljességre rendelt Teremtés és a szabadságban a szeretetre megnyíló ember ösmintája.

Kétszeresen reflektált a keresztény értelmiségi életszemlélete: virrasztó, vigiliázó. Erre a mindig szükséges magatartásra itt és ma mindennél nagyobb szükség van. Kellenek a mezedzserek és a bankárok is, az üzletemberek és a politikusok, ebben az országban és szerte a világon. De nem születhetik újjá az élet igaz és nyílt szívű emberek nélkül, akik fel tudják mérni, mi „a szélesség és a hosszúság, magasság és mélység”, mert „megismerték Krisztusnak minden ismeretét fölülmúló szeretetét, és beteltek Isten egész teljességével” (Ef 3,19).

Utópia? Jámor szólam? Semmiképpen sem: korunk sürgető parancsszava. Hozzánk szól: mindnyájunkhoz, a Vigilia volt, jelen és jövőendő íróihoz és olvasóihoz. Küldetést kaptunk, közöset, magyart, keresztényt. Feleljünk a hívásra, vállalkozunk a virrasztásra, a Misztériumra reflektáló életre. Sorsunk forog kockán, a miénk, sőt az Övé is.

Lukács László

CARLO MARIA MARTINI

Keresztények Európában

Az utóbbi években Európában lezajlott mély társadalmi és politikai változások komoly kérdések és kihívások elé állítják az egységes Európán munkálkodó keresztényeket. Európa történelmi küldetése megújul. Mivel kell tehát kiegészítenünk az eljövendő új történelmi helyzetre vonatkozó, az utóbbi évtizedekben már felvázolt válaszunkat? Miben kell megváltozniuk a keresztényeknek és minden európainak ahhoz, hogy megfeleljenek ezeknek az új feladatoknak?

Az elmúlt évtizedek során már megtett lépések nyomán az 1992–93-as időszak az egységes piac megteremtésével minden bizonnyal Nyugat-Európa egyesítésének és integrációjának új szakaszát jelenti majd. A vámok eltűnnek, az ipart és a mezőgazdaságot összefogó technikai normarendszer még egységesebb lesz, az egyik országban szerzett címeket és diplomákat az összes többi országban elismerik majd. A szociális és pénzügyi törvénykezés harmonikus lesz, az állampolgárok és javaik szabadon vándorolhatnak, mindezekről az európai gazdaság megerősödése várható.

Ezzel egyidőben Európa keleti felén is mély átalakulás, történelmi méretű rendszerváltás ment végbe, mely alig néhány hónap leforgása alatt megváltoztatta a nyugati oldaltól eddig elszakadt területek arcát.

A két Németország meglepő gyorsasággal végbement egyesítése nagy reményeket támaszt, ugyanakkor számos problémát is előre vet. Mindezen események egyfajta békés forradalom formájában zajlottak le; talán csak az egy Románia kivételével — vérontás nélkül. Újfajta államalapítási folyamat bontakozott ki; az állam új legitimációja, áttérés az ideológiára alapított társadalomról a jogra alapítottra, aminek elengedhetetlen feltétele az igazi pluralizmus megteremtése és kezelése. Kihívással, történelmi méretű vállalkozással állunk szemben, amelyet átgondoltan és fegyelmezetten kell megoldanunk.

Ez a folyamat elkerülhetetlenül magával von bizonyos mértékű nyugtalanságot és bizonytalanságot az ennyire nyitott jövő előtt álló országok tekintetében. Európa több országában reális az a veszély, hogy a marxizmust olyan kapitalizmussal és fogyasztói kultúrával helyettesítik, amelynek korlátai egyértelműek.

Azt gondolhatnánk, hogy a keresztény társadalmat nem érintik közvetlenül ezek a változások. Valójában az egyháznak igenis érintve kell éreznie magát általuk, különösen két kérdéscsoportban. Az első közülük elsősorban a múltra vonatkozik. Melyek azok a „specifikumok”, amelyeket a hajdani vasfüggönytől keletre elhelyezkedő országok egyházai képesek mint újat nyújtani a nyugati egyházaknak és fordítva? Milyen egyetemes érvényű tapasztalatokat adhatnak ezek az egyházak egymás számára? A másik kérdéscsoport a jövőre vonatkozik: Hogyan kell megvalósulnia ennek a cserének az európai egyház történelmi missziója és az evangelizáció szempontjából most, a harmadik évezred küszöbén?

Melyek hát ezek a kihívások? „Eljött a pillanat, hogy a lerombolt falak köveit összeszedjük, és felépítsük belőlük a közös házat.” (II. János Pál pápa) Szem előtt tartva a morális és kulturális gyarapodást, folytatni kell Európa egyesítését, s ennek vezérelveként a szolidaritást kell elfogadni.

A holnap egyesített Európájának különösen három területen kell véghezvinnie világítótórony-szerepét. Először is kibékíteni az embert a Teremtéssel, vi-

gyázva, hogy megőrizzük a természet épségét, a növény- és állatvilágot. Azután kibékíteni az embert embertársaival, hogy itt, Európában elfogadjuk egymást, egymás kulturális hagyományait, gondolatvilágát, hogy kitarjuk karunkat a külföldi és a menekült felé, hogy megnyissuk szellemi gazdagságunkat más kontinensek előtt. Harmadik feladatunk kibékíteni az embert önmagával. Munkálkodni azon, hogy kialakuljon egy új, egységes és teljes ember- és világkép, egy olyan világnézet, melyben a tudomány, a technikai fejlettség és a művészet nem kizárják, hanem igénylik az istenhitet.

A közös házban közösek a felelőségek is, az életet az együttműködésnek, nem pedig a versenyfutás elvének kell irányítania. A közös ház gondolata visszaautasítja a falak, sorompók és a megosztottság gondolatát, melyek lehetetlenné teszik a kommunikációt. Ahogy a közelmúlt változásai kimutatták a marxista és kommunista ideológia bukását, úgy világosan mutatják azt is, hogy óvakodnunk kell minden olyan rendszertől, amely elzárkózik a morális, szellemi és transzcendentális értékek elől.

„Az egyház szociális tanító szerepének fő célja, hogy tolmácsolja a lét valóságait, megvizsgálva annak hasonlóságait és eltéréseit az Evangélium emberre és egyszerre földi és transzcendens hivatására vonatkozó tanításaival, tehát, hogy irányítsa a keresztény viselkedést.” (II. János Pál pápa: *Sollicitudo rei socialis* N. 41.) Az egységes és békés Európa képe eszményként jelenik meg, és megfelel egy, a jelen helyzetben, általunk modernnek és bölcsnek tartott világképnek. Tökéletesen megfelel a keresztény elképzelésnek, amelynek szándéka az, hogy a világból a testvéreink egyetlen nagy családját alkossa meg.

A felvázolt események egyre reálisabban élénk rajzolják jövőnket ebben igen jelentős Európa jelen és jövő demográfiai helyzete. Ennek egyik eleme az országaink közül igen sokat sújtó demográfiai hanyatlás. A jelenség számos okra és tényezőre vezethető vissza, amelyek mindegyikét igen komoly vizsgálat alá kell vetnünk társadalmi, politikai és gazdasági szempontból egyaránt.

„Az európaiaknak meg kell teremteniük azokat a feltételeket, melyek lehetővé teszik a család helyzetének megszilárdulását, hogy kereteiben nagylelkűen adhassuk és fogadhassuk az életet.” (II. János Pál pápa: Előadás az Európa Tanács Parlamenti Gyűlése előtt. Strasbourg, 1988. október 8.)

A demográfiai problémák másik vonatkozása a népességvándorlás. Teljességgel elismerve azon törekvés helyességét, hogy senki se kényszerüljön elhagyni hazáját, el kell ismernünk egyszersmind minden egyén és család jogát is az emigrációra; hiszen elidegeníthetetlen természeti joga az embernek, hogy a rendelkezésére álló lehetőségek mértékében törekedhessék emberi teljességének elérésére. Ez a jog mégsem lehet korlátlan, hiszen minden embernek lelkiismereti kötelessége, hogy képességei szerint hozzájáruljon hazája gyarapodásához. Elismerve tehát a kivándorlás egyetemes jogát, minden országnak olyan stratégiát kell kidolgoznia, amely lehetővé teszi, hogy a népességvándorlások kiegyensúlyozottak legyenek, és ne vezessenek a későbbiekben súlyos torzulásokhoz.

Minden jel arra mutat, különösen ha a folyamatban lévő egyesítést vagy a népességvándorlás problémáját tekintjük, hogy Európa identitása és jövője a különböző kultúrák egymás mellett élésén és integrációján alapul majd. Megvalósulni látszik tehát az, ami egyszer már történelmi valóság volt, amikor kontinensünknek sikerült harmonikusan integrálnia a görög, latin, germán, kelta és szláv népek kultúráját.

Klasszikus európai elgondolás az integrált Európa gondolata. Nem holmi nosztalgiaőről van szó, a középkori „Christianitas” anakronisztikus álmáról. Csu-

pán történelmi tényt ismerünk fel. Eszerint az európai népek egysége a közös keresztény hitből nőtt ki, olyannyira, hogy az európai identitás elképzelhetetlen a kereszténység nélkül. Mindenképpen tovább kell vinni az ökumenikus folyamatot, hiszen enélkül nem épülhet fel a jövő szellemi Európája.

A keresztény gyökerekre való hivatkozás szempontjából igen fontos, hogy újra előtérbe helyezzünk olyan morális vonásokat, mint az igazságérzet, a szabadság, a vallásszabadság, az élet tisztelete, az együttműködési készség és a béke. A kelet-európai változások világosan kimutatták, hogy az emberek nem elégednek meg a pusztán gazdasági tényezőkkel, azt akarják, hogy elismerjék legmélyebb értékeit is, társadalmi, történelmi és nemzeti sajátosságait. Kérülni kell az emberi szükségletek mindenfajta „materialista” leszűkítését. Nem lehet méltó az emberhez egyetlen olyan társadalom és gazdaság sem, mely nem tartja tiszteletben az örök értékeket.

A magasabb perspektívában való gondolkodás megköveteli a hazafiság, mint a legmagasabb szintű társadalomformáló erő meghaladását is. Már XII. Pius pápa is hangsúlyozta a nemzet-állam meghaladásának szükségességét, mert az „rivalitások és összezőrdülések csíráját hordja magában”. Az uralkodó és centralista állam a hazafiságból kovácsolta elsődleges terjeszkedő erejét. Persze a hazafiság mint szervező erő háttérbe szorítása nem jelentheti a nemzeti hagyományok visszautasítását, melyek egy meghatározott társadalmi csoport civilizációs értékeit testesítik meg. Ám, amennyiben egyetemes távlatokban gondolkodunk, akkor a távlati és közös célok érdekében mindenképpen le kell mondanunk a kisebb — jelen esetben az állami — hatalmak elsődlegességéről.

Az Európára irányuló egyesítési törekvések nem felejtethetik el velünk azt a felelősséget, amellyel a kontinens tartozik a világnak, különösképpen pedig a fejlődő országoknak. Az európai egység megteremtése lépcső csupán az egységes világ megteremtésének folyamatában, — s ez Európa történelmi feladata.

Ahhoz, hogy ezt a felelősséget minden európai keresztény átérezhesse, elengedhetetlenül szükséges néhány személyes tulajdonság, például a készség a párbeszédre és a szimpátia egymás iránt. E vonások nélkül lehetetlen lenne megtalálnunk közös érdekeinket és értékeinket. Másrésztől szükség van belső megtisztulásra is. Az európai lelkiismeretnek büntudatot és fájdalmat kell éreznie, amiért a század első felében a legmélyebb Shoah-ba vetette a zsidókat, amiért nem segített Izraelnek és más közel-keleti országoknak a békés megoldás keresésében, amiért hagyott kifejlődni mindenféle totalitárius társadalmakat és ideológiai kalandokat, amelyek hosszú időre elcsábították Európa egyes országait, és amelyek borzalmas következményekkel jártak a világ többi országára is, végül amiért Európa súlyos vallási megosztottságok színterévé válhatott.

Mind jobban erősítenünk kell hitünket és keresztény meggyőződésünket, az Evangélium szerint kell élnünk az egyre inkább szekularizálódó társadalomban is.

Meg kell mutatnunk, hogy a Jézus Krisztusra való hivatkozás nem radikalizmusokhoz, hanem az emberiség számára új távlatokat nyitó társadalomhoz vezet. Ahogy Giuseppe Dossetti mondta: „Utolsó eszközünk, hogy Krisztus nevében megerősítsük a békéért folytatott mozgalmunkat: a *csendet*. A csöndet a napjainkban uralkodó láрма helyett.”

Mindannyiunk történelmén dolgozunk, mindenünket bele kell tehát adnunk: intelligenciánkat, erőnket, elkötelezettségünket, hitünket és reményünket. Ezért a történelemért felelősek vagyunk. Érte kell felépítenünk az igazi szellemi Európát.

Kántor Gábor fordítása

KATUS LÁSZLÓ

Európa és az európaiság

A volt kommunista blokk országainak bekapcsolódása az európai integráció folyamatába valóban olyan új problémákat, egyelőre szinte áthidalhatatlannak látszó nehézségeket hozott felszínre, amelyeknek megoldása még hosszú évekig eltarthat, márpedig enélkül Európa aligha töltheti be a „világítótorny” szerepét a világ többi része számára. Valóban korszakalkotó történeti fordulat az, hogy Nyugat-Európa, amely a 18. század közepe és a 19. század közepe között egyre inkább világméretűvé táguló konfliktusok, háborúk bölcsője, kiobbantója volt, mára többé-kevésbé alkalmassá vált a hármas „kibékítésnek” arra a küldetésére, amelyet Martini bíboros Európa fő feladataként jelöl meg. Alkalmassá vált azért, mert az elmúlt évtizedekben képes volt ezeket a „kibékítéseket” — ha nem is teljesen és tökéletesen — önmagán belül végrehajtani. A kérdés most az, hogy az integrációs folyamatba bekapcsolódni kívánó keleti fél mennyire alkalmas és érett erre. A helyzet pillanatnyilag reménytelennek tűnik, hiszen a kívülről, hatalmi erőszakkal rájuk kényszerített kommunista integráció alól felszabadulva ezek a népek minden korábbinál hevesebb szenvedéllyel fordulnak egymás ellen. S szinte naponta átéljük, hogy a természettel és önmagunkkal való kibékülés is elérhetetlen távolban van.

Ezért úgy gondolom, ha most már a széles értelemben vett Európa egyáltalán küldetést akar vállalni a világ felé, akkor előbb az új helyzetben meg kell oldania saját egységének, belső „kibékítésének” problémáit mindhárom területen. Ha Nyugaton — ahol pedig a strukturális és tudati előfeltételek sokkal inkább adva voltak — az integrációs folyamat több évtizedes előkészítést kívánt (gondoljunk az első világháború után jelentkező „Pán-Európa” mozgalomra, majd az 1945 után egyre sűrűsödő gyakorlati lépésekre a gazdasági és politikai egység feltételeinek megteremtése érdekében), akkor még inkább érvényes ez Európa keleti felére. Egyetlen reményünk az lehet, hogy a történelemből tudjuk: a „minta-követés”, a „felzárkózás” az európai periféria esetében mindig sűrítetten, gyorsabb ütemben ment végbe, mint az eredeti fejlődés a centrumban. De azt is tudjuk, hogy ennek ára is volt: a valódi európai struktúrák ezen a tájon néha csökevényes vagy torz formában honosodtak meg, s csak felszínes „európaizálódást” eredményeztek. Ez a veszély most is fennáll, s erre Martini bíboros is utal.

Úgy tűnik, hogy ezeknek az országoknak az új vezetőiben bár eltérő mértékben, de megvan a szándék az európai közösséghez való csatlakozásra. A valódi probléma azonban az, hogy az érintett társadalmak milyen mértékben alkalmasak erre, valóban igénylik-e ezt, egyáltalán felfogják-e, hogy mit jelent Európa s az Európához való csatlakozás, illetve újracsatlakozás. A keleti tömb országai ebben a tekintetben nincsenek egyforma helyzetben, nem azonos problémákkal, nehézségekkel kell szembenézniük. Elsősorban azért, mert történelmük folyamán nem azonos módon és mértékben tartoztak Európához. Hadd utaljak a magyar történészek között immár egy évtizede zajló vitára Európa történeti régióinak meghatározása és Magyarország, valamint közvetlen szomszédainak Európában elfoglalt helye körül. Az ebben a vitában felszínre került történeti

tényanyag alapján jogosnak látszik a remény, hogy az a régió, amelyet Közép-Kelet-Európának nevezünk (Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, balti államok), kedvezőbb esélyekkel indul az Európába való integrálódás útján, mint a tőle keletre és délre élő népek. Az államalapítások kora, a 11-13. század óta soha nem volt kétséges, hogy ez a régió Európa részének tekintette magát, s ténylegesen az is volt, még ha perifériája is. Ebben a régióban többé kevésbé mindazok a strukturális ismérvek, szerkezeti elemek kialakultak, amelyek Európa specifikumát alkották. Történetileg azonban változott az Európához tartozás szorossága: a felzárkózás, a közelítés tendenciája érvényesült, hol annak ellenkezője, az elmaradás, a távolodás. Néha az Európából való végleges kiesés veszélye is fennállott, talán leginkább az elmúlt 40 évben, midőn az „európaias” szerkezeti elemek jelentős része megsemmisült, elsorvadt. Ezért az Európához való újra csatlakozás, felzárkózás — bármennyire ilyennek tűnik is a politikai porond némely showman-jének ajkán — mégsem a letűnt rendszer politikai jelszavaihoz hasonló üres frázis, hanem lényegében egész történelmünk, legmélyebb nemzeti önazonosságunk újra vállalása, vagyis „magyarságunk” követelménye is. S ugyanez elmondható a régió többi népéről.

Mit adhatunk kölcsönösen egymásnak mi, újra egymásra találó „nyugatiak” és „keletiek”? — kérdezi Martini bíboros. A „történelmi lecke” alapján azt mondhatom, hogy Nyugat megmutathatja számunkra, melyek azok a nálunk a közelmúltban eltorzult, elhalványult, vagy éppen kihalt, vagy a legújabbak közül ki sem alakult európai specifikumok, amelyeknek szerepe van Európa jövőbeli küldetésében. Ez utóbbiak közül valóban azok látszanak a legfontosabbaknak, amelyekről Martini bíboros is beszél: egyfajta dialógus és szimpátia-készség, együttműködési képesség, egymás értékeinek kölcsönös elismerése és tisztelete, s ezzel párhuzamosan a nacionalizmus elavult, káros formáinak, valamint a nemzeti állam hagyományos típusának meghaladása, egy szélesebb, egyetemesebb, népek és nemzetek feletti közösségtudat kialakítása. Az Európához csatlakozás nemcsak bizonyos technikai vívmányok átvételét jelenti, nemcsak magasabb anyagi életszínvonalat (azt is!), hanem olyan értékek elfogadását, olyan személyiségvonások, magatartásformák kialakítását, amelyek az egységes Európa specifikumát fogják alkotni.

A történész mindenki másnál inkább meg van győződve arról, hogy az „európaiság” leglényegesebb, igazán tartós ismérvei a kereszténységben gyökereznek. Ezért talán nem túlzás azt állítani, hogy az „európai” értékek közvetítésében, újra felfedezésében és megvalósításában a keresztényeknek kitüntetett szerep jut. E szerep vállalását össze kell kötniük azzal, hogy tudatosítják ezeknek az európai specifikumoknak a keresztény eredetét.

Mit adhatunk mi Nyugatnak? E tájon a történelem folyamán sohasem volt magától értetődő dolog az Európához tartozás, mindig feladat volt, amiért dolgozni, küzdeni kellett. Az elitnek szüntelenül szembesülnie kellett a kérdéssel, hogy mit is jelent az európaiság, mi a tartalma, érdemes-e ezért áldozatot is vállalni. A periféria reflexiója saját „európai” mivoltáról nyilván hozzájárulhat a valódi európai szerkezeti elemek és személyiségjegyek pontosabb meghatározásához.

Végül hadd utaljak a Martini bíboros által is érintett ökumenikus szempontra. E tájon egymással erősen keveredve éltek és élnek nemcsak különféle etnikumok, hanem vallási közösségek is. Az „európaiság” kialakításában elsősorban a nyugati, a latin rítusú kereszténység, majd a reformáció játszott döntő szerepet.

Az ortodoxia világa a középkorban és a kora újkorban egyre távolabb került az európai centrumtól, nem követte annak fejlődésritmusát, struktúraváltásait. A 18-19. századi modernizálási törekvések során aztán bizonyos vonatkozásokban közeledni kezdett az európai modellhez. Ez a közeledés most újra egymásra találássá fejlődhet, s ebben Európa szóbanforgó tájai, ahol együtt élnek a nyugati és a keleti keresztények, fontos szerepet vállalhatnak. Ha elismerjük, hogy az európaiság a kereszténységben gyökerezik, akkor az eltérő történeti út ellenére is minden feltétele megvan annak, hogy az ortodox vallás és kultúra is szervesen hozzájáruljon az európai közösséghez, s abba behozza a maga sajátos, de hiteles keresztény értékeit.

BLANCKENSTEIN MIKLÓS

A keresztény cselekvés esélyei

Az Európával kapcsolatos kérdés rendkívül szerteágazó. Az egységes Európa, a páneurópai gondolat mindmáig él, de valljuk meg őszintén, hogy elsősorban Nyugat-Európára találták ki. Gazdasági fogalomként a második világháború után vált általánossá, politikai értelemben viszont az Adenauer—De Gaulle dialógusban a kibékülést szolgálta. Időközben ez a gondolat egyre több hívet szerzett magának — nyilván gazdasági megfontolásokból és a gazdasági versenyfutásból fakadóan is — hiszen mennyivel egyszerűbb volna Európa gazdasági helyzete, ha az Amerikai Egyesült Államok mintájára létre lehetne hozni az Európai Egyesült Államokat is: az európai országok együttes gazdasági ereje messze meghaladná a világ összes többi országáét.

Az egységes európai gondolat politikai háttere a múlt századba nyúlik vissza, a modern demokráciák idegenkedtek az államtól. A demokráciát ugyanis nemcsak az államhatárokon belül értették, hanem a határok átjárhatóságát, megszüntethetőségét, pusztán adminisztratív szinten való megtartását is jelentette.

A páneurópai gondolat híveit is meglepte, hogy Európához most hirtelen a kelet-európai országok is csatlakozni akarnak, hogy Európa hirtelen az Urálig terjed.

Kelet-európai szemszögből az egységes Európa gondolata kissé módosul: nekünk ugyanis a páneurópai gondolat a kommunizmus bukását, a polgári társadalom és a piacgazdaság bevezetését és általában véve a szellemi szabadságot is jelenti. Ennyit jelent tulajdonképpen Európa nem a vallás nyelvéen.

Ha azonban Európát a keresztény kultúrához kötött fogalomként vizsgáljuk, akkor nem hagyhatók figyelmen kívül a történelmi szempontok sem: azaz a kereszténység, mint az európai kultúrát és államiságot megeremtő világnézet. Ebből a szempontból Európa tehát azt a szellemiséget jelenti, azt az emberfelfogást, amely a középkort meghatározta, akkor látszólag a kereszténység volt a fő szervező erő az élet minden területén. Martini a cikkében azt javasolja nekünk, keresztényeknek, hogy most, amikor Európa újrászerveződik, ismét vállaljuk ezt a vezető szerepet. Hogy miként, arra voltaképpen nem tér ki, inkább irányelveket fogalmaz meg.

Valójában nem tudom megközelíteni ezt a témát abból a szempontból, amiből Martini javasolja. Ha cikkét amolyan morális figyelmeztetésnek tekintem, hogy vegyük komolyan a hivatásunkat, a politikus a politikusságot, a pék a pékséget, a vállalkozó a vállalkozást — ekkor teljesen egyetértek vele; a nyugat-európaiakat arra szólítja föl, hogy vegyék észre, hogy Európa nemcsak a nyugati jóléti államokból áll, tehát a szolidaritásnak az Urálig kell terjednie, a keletieket pedig biztatja, hogy kulturális és gazdasági szempontból meg az emberi jogok tekintetében ők is Európa részei.

Ha azonban azt állítjuk, hogy a kereszténység államszervező erő és folyamat, akkor a kérdés már korántsem ilyen egyszerű, például a keresztény demokrácia kérdésében. A pápai enciklikák voltaképpen ezt a hogyanát a keresztény emberek számára nyitva hagyják. Tehát a buzdítás számomra világos, de konkrétumok híján inkább az elmélkedés szintjén maradnak.

Politikai-gazdasági helyzetünk

Magyarországra és a kelet-európai régióra összpontosítva megállapíthatjuk, hogy a gazdasági folyamatok szempontjából nem zárkóztunk föl Európához. Térségünk gyakorlatilag semmiféle jelentős támogatást nem kapott, politikailag bizonytalan, egyelőre még a félgyarmati állapotokat is nehéz kiépíteni. És bár a térség országai közül Magyarország van a legjobb helyzetben, mégis azt tapasztaljuk, hogy csak rövid lejáratú és a szolgáltatások szintjén álló beruházásokra vállalkoztak a nyugati pénzemberek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a nyugati gazdaság szervezői nem számolnak Kelet-Európával, hiszen magasabban képzett munkaerővel rendelkezik, mint mondjuk a harmadik világ. Az ázsiaiak is azért tartják szemüket térségünkön, mert ha Nyugat-Európa nem valósítja meg a gazdasági integrációt, márpedig erre képtelen lesz, mert a rendszert nem ezekre az országokra formázták, akkor gőzmozdonyává válhat ezeknek a harmadvilágbeli országoknak. Nyugat-Európa számára azonban, amelyik túltermelési válsággal küzd, ez megvalósíthatatlan: nem akar Kelet-Európa piacává válni, nem engedi be a termékeinket. Tehát naiv ábránd, hogy fölzárkózhatunk Nyugathoz.

Problémáink megoldásában önmagunkra vagyunk utalva, még a paritásra sem számíthatunk, a tőke önálló törvényekkel rendelkezik, az erősebb irányába hat. Politikai szempontból azonban Nyugat-Európa nem hagyhatja figyelmen kívül a kontinens keleti felének országait, hiszen különösen Németországnak sajátos geopolitikai helyzetéből adódóan érdeke fűződik ahhoz, hogy Kelet-Európában stabil övezet, mégpedig polgári demokrácia jöjjön létre. Ezért inkább azt tartom valószínűnek, hogy Európában kialakul egy nyugat-európai és önállóan egy kelet-európai régió. Ennek bizonyos csírája már ki is fejlődött: életképesnek látszik a Varsó-Prága-Budapest tengely. Ez nemcsak vákuumot tölt be és biztonságpolitikai szempontból lényeges, hanem régióink politikai egységének a szempontjából is.

Kelet-Európa országaiban — s bizonyos szempontból ide sorolhatjuk Jugoszlávia néhány tagköztársaságát is — létrejött a parlamenti demokrácia. Ezekben az országokban a legnagyobb problémát a kormányozhatóság és a gazdasági válság jelenti. A gazdasági válság elmélyülését különféle lépésekkel igyekeznek meggátolni. De sajnos minden a siker ellen dolgozik; a harmadik világ

fizetéseképtelen, a Nyugat vámokkal védi piacait. Számolnunk kell azzal, hogy ha a nyomor elér egy bizonyos szintet, nemzeti érzésektől vagy egyebektől fűtött belső robbanás következik be. Ezt a robbanást tartom térségünk legnagyobb veszélyének. Létrejött az állam működésének a technikája, gazdaságilag korszerű politikát folytatnak, de ez nagyon sok ember ellehetetlenülését jelenti, s mivel az eredeti tőkefelhalmozás állapotában vagyunk, hiányoznak az anyagi eszközök a szociális védőháló megteremtéséhez, s így irányíthatatlanokká válhatnak a folyamatok.

Még egy tényező nehezíti ezeknek az országoknak a helyzetét. A térség országai morális értelemben igen megviselten kerültek ki az elmúlt korszakból. A politikai változások önmagukban nem hozhattak erkölcsi újjászületést. Éppen ellenkezőleg: az elszegényedés és a dzsungeltörvények következtében a tömegek még inkább demoralizálódtak, azaz ebből a szempontból nem európaizálódnak, hanem balkanizálódnak. Mivel a kereszténydemokrata elkötelezettségű pártok kormányra kerültek, kérdéssé vált mozgalom-jellegük és megkérdőjeleződött a hitelük is, hiszen a hivatásos ellenzékiesség mint a szolidaritás megnyilvánulása minden emberbe beépült az elmúlt negyven év alatt.

Kérdéses az is, hogy ezt a válságot mennyiben okozzák pártpolitikai és mennyiben más, vallási tényezők. Egyedül ugyanis a lengyel szolidaritási mozgalom volt az, amely a pápai enciklikákhoz kötődve alapot szolgáltatott a harmadik útra, amire Martini bíboros is többször hivatkozik. Csehországban a helyzet körülbelül olyan, mint Magyarországon: a társadalom szekularizálódott, a vallás befolyása kicsi a társadalomban, tehát igazából komoly szerepet nem tud vállalni a nemzetépítésben. A szlovák egyháznál ugyanezt a nemzeti identitás tisztázatlansága akadályozhatja meg, bár vallási szempontból ők inkább a lengyelekhez állnak közel. Magyarországon a keresztény befolyás meglehetősen kicsi, az értelmiségiek egy rétegére terjed ki, de megosztva, hiszen a protestáns és a katolikus egyház osztozik ezen a befolyáson. Az egyháziak valódi hatékonysága — akiken nem a papokat, hanem a keresztényeket értem — mozgása, önszerveződése gyerekcipőben jár.

A keresztények feladatai

Eddig azokat a negatívumokat soroltam föl, amikkel szembe kell néznünk mostani helyzetünkben. Ez nem jelenti azt, hogy nem látok a keresztények számára megfelelő pozitív cselekvési lehetőségeket. Martininak igazat adok abban, hogy ténylegesen folyik az új Európa építése. A keresztények ebben szolidáris közösségként, alternatív társadalomként működhetnek közre. Az egyház ugyanis szentségéből adódóan közösség, és ha ezt nem csupán szakrális szinten éljük meg, hanem a szolidaritás egyéb szintjein, tehát megerősítjük az egyházat, az egyben a társadalom megvalósítását is jelenti. Ez természetesen nem esik egybe a nemzetállam meghaladott eszméjével. Ez mozgalom a szó legigazibb értelmében, mozgalom, amely Krisztusból táplálkozik, de mindenféle szinten képes a céljait megfogalmazni és részt venni azok megvalósításában.

A tanulmány végén Martini a csend szót javasolja. Értem a mondandóját, de azzal vitatkozom, hogy nekünk csendben kellene lennünk. Éppen ellenkezőleg: nagyon keményen ki kell fejeznünk akaratumat, mert a kakofóniában minden elhangzik, csak éppen a keresztény szó nem. Tehát most nem befelé fordul

integrációra van a kereszténységnek szüksége. Csendesen és tisztelettel, ám annál határozottabban szót kell kérnie. A megoldást egyedül abban látom, hogy az egyház önmagává válik, de minden szinten, társadalmi szinten is képes saját céljait és szerepét megfogalmazni. Az egyetlen gátló tényező ebben a folyamatban az ember önmaga. Amíg meg nem tér valaki, és nem döbben rá, hogy a szeretet nem akció, hanem közösségvállalás, aminek csak eszköze az akció, addig nem születik meg. Ha egyszer ezt felismeri, akkor ezt az újjászületést senki és semmi nem tudja megakadályozni. Ennek legjobb példáját a kommunizmus idoszaka szolgáltatta. Mert szétverhették az egyház intézményeit, betilthatták nyilvános működését, visszaszoríthatták a templomok falai közé, de az emberek közötti szolidaritás tovább élt. Az egymáshoz való ragaszkodás még erősebbé teszi a közösséget. A szekularizált társadalmakban a fő kérdés, hogy a mindennapi élet szervezésén túl, tehát a demokrácia, a moralizálás kísértésén túl megszületik-e az igazi életközösség. Ezt csak az ember bűne akadályozhatja meg. Ez persze nem jelenti azt, hogy a meglévő közösségek nem kerülnek összeütkezésbe egymással, de ez nem jelent igazi akadályt. Mostani helyzetünkben sem tapsol mindenki a keresztényeknek. Sok politikai, világnézeti, érzelmi alapon álló ellenfelünk van, ami nem árt. A jó értelemben vett Kulturkampft bele kell kalkulálnunk a pluralista társadalom életébe.

A térségünkben élő kelet-európai keresztények legnagyobb bűne a korlátozott gondolkodás. Az, hogy gondolkodásunkban és életünkben nem a kereszténység áll az első helyen, hanem valamiféle rosszul értelmezett ideológiai, társadalmi érdek. Nem véletlen, hogy voltaképpen csak a félfedális országokban, ezen a talajon jöhettek létre diktatúrák.

A keresztények fő feladatát Martini is nagyon jól megfogalmazza. Ki kell békíteni az embert önmagával, meg kell szüntetni a hasadást, ki kell békíteni az embert embertársával, hidat kell vernünk a keresztények és más társadalmi csoportok közé.

NAGY ENDRE

Jog, morál, materializmus Kelet-Európában

Mínthogy az ember intellektuális horizontját elsősorban az a szociális környezet határozza meg, amelybe beleszületett s amelyben olyan magától értetődő természetességgel lakozik, mint a bőrében, mindig a fölfedezés erejével hat, ha olyan elemzésekben szembesül saját szociális környezetével, amelyek kívülről rátekintve, széles perspektívával bizonyos szempontokat kiemelve, vagy ezeket más helyiértékkel ellátva, kellő távolságot adhat önmagunktól és saját bőrünk-ből kibújárásra, szemléleti horizontunknak kitágítására késztetnek bennünket.

Ilyen C. M. Martini milánói bíboros-érsek írása is. Ahogyan nem tudatosulnak bennünk a látásfókuszunk változtatásával kapcsolatos izommozgások szemünkben, csak ha valaki erre figyelmeztet, ugyanúgy figyelmeztet ez az írás meghosszabbított testünk, Kelet- és Közép-Európa bizonyos „mozgásaira”.

Ahogy mondani szoktuk: „érdekes” az, ahogy egy művelt, széles perspektívájú elemző lát bennünket. Külön érdekes számunkra az a látásmód, amely kitüntetetten a hamarosan bekövetkező európai integrációval létrejövő új helyzetet vizsgálja, s ennek fényében vet ránk pillantást. Ami nagyon szimpatikus ebben a vizsgáló tekintetben, az az, hogy nem vizsgálzatni, hanem maga is tanulni akar: mi újat, milyen specifikumokat tudnak a keleti egyházak nyújtani a nyugatiaknak és megfordítva? — kérdezi. Mert miközben a külső szemlélő tágitja horizontunkat s önreflexióra késztet, aközben maga is tanulni akar: tisztában van azzal, hogy az ő aspektusa olyan edény, amelyet számára is hasznosítható tartalommal csak a „bennszülöttek” tölthetnek meg. Próbáljuk most az edény-töltőgető szerepét betölteni néhány felvetett kérdéssel kapcsolatban.

Jog és legitimáció

Martini beszél az új legitimációról, Kelet-Európa az ideológiára alapított társadalmat a jogra kívánja alapozni. Jegyezzük meg rögtön, hogy legitimációs problémákkal már a nyugat-európai társadalmak is kínlódnak, elég ha a polgári engedetlenségi, alternatív és egyéb mozgalmakra gondolunk, amelyek többnyire nem a rendszerlegitimációt, hanem a legitimációs eljárásokat kezdik ki. Nyugat-Németországban már a hetvenes években elkezdődött a vita a legitimációs válságról. Eltekintve azonban bizonyos szélsőségektől, e mozgalmak nem a joguralom vagy a jogállamiság alapjait támadják. A joguralom makro-intézményes kereteit a polgárok társadalomlélektani joguralom-magatartása kitölti.

A mai Kelet-Európában viszont az a helyzet, hogy ha kiépültek is a joguralom-jogállamiság makroszintű keretei, nagy mértékben hiányzik ennek társadalomlélektani éltető és fenntartó ereje, mozgatórugója, a joguralmi attitűd. Sőt, inkább a jog megvetése uralkodik, mégpedig a mindennapi élet-világ színterétől fel egészen a nagypolitika színpadáig. Előfordult már, hogy parlamenti pártvezér vona kétségbe az Alkotmánybíróság legitimitását a nép állítólagos érdekeire hivatkozva, hogy voltak, akik jogellenes földfoglalásokban vettek részt, hogy más parlamenti képviselők kiálltak nyilvánosan a taxisblokádnak sok szempontból ambivalens, de mindenképpen jogsértő akciója mellett, hogy önkormányzati képviselők a jog figyelembe nem vételére szólítják fel a szakapparátust, miközben az állampolgárok mindennapi életükben, az üzembn, a hivatalban, az utcán *normaszerűen* kijátsszák, megkerülik, megszegik a jogot. A jog semmibevétele itt Kelet-Európában valóságos második természetünké vált.

Ez a normaszzerű normaszegés, mint tömegméretű átlagos és tipikus viselkedés, a *negatív joguralmi magatartás* a korábbi pártállamban bevezetett makroszintű ideológiai legitimáció mindennapivá válásának a következménye. Bár nem teljesen. A kelet-európai társadalmakban korábban autokratikus uralmi rendszerek álltak fenn, melyeket átszőtt a személyes viszonyok hálózata. A társadalom alsó szintjét elfoglaló széles rétegek számára a jog mint az urak paktálásának eredménye jelent meg. Ezzel belsőleg nem azonosultak, s ezért a jog kijátászása betyáros virtusnak számított.

Ehhez képest a bolsevik rendszerben csak annyi történt, hogy a jog „puhaságának” teoretikus-ideologikus alátámasztást adtak. Mint Hannah Ahrendt kimutatja a totalitarizmusról írott könyvében, a bolsevik uralom abban különbözik a zsarnokságtól, hogy nem törvénytelen, hanem törvényre támaszkodik,

csak hogy *nem a pozitív, tételes törvényre*, hanem visszatér közvetlenül a legitimáció forrásához, nevezetesen — a bolsevizmus esetében — a Történelem Törvényéhez.

A Történelem törvénye azonban *per definitionem mozgástörvény*: a Történelem törvényei mozgástörvények, amelyeket a konkrét helyzetre mindig értelmezni kell, s az értelmezési és a helyzetet meghatározó hatalmat a párt kisajátította. Ennek előkelő neve a tudományos társadalomtervezés volt. A korábbi joglegitimáló forrásokat — legyen az természetjog, észjog, az uralomnak legalitásra helyezett legitimitása — alárendelték egy állítólag magasabbrendű, a tudomány tekintélyére alapozott legitimitás-igénynek. A korábbi legitimitásigények *nem konkrét normák, hanem maximák* voltak, amelyeket a tételes jog konkrétizált (majd a joghoz kötött jogalkalmazók). Ennek alapján volt eldönthető a konkrét esetben, hogy egy emberi cselekvés büntett-e vagy sem. Ha most a maximák helyére a történelem törvényeit helyezik, amelyek mozgástörvények, akkor a konkrét helyzet megítéléséhez a jog nem elsőrendűen fontos, hanem bagatellizálódik, s a jogalkalmazók döntése nem a pozitív joghoz, hanem a mozgástörvényekhez igazodik. De a mozgástörvényt a párt értelmezi és definiálja mégpedig az ún. *jogpolitika* keretében. A marxista jogelméleti tankönyvek azt tanították, hogy a jogot végső soron a jogpolitika, ezt pedig a párt határozza meg.

Ez volt az a teoretikus szintű konstrukció, amely mindennapivá válva romboló hatást fejtett ki az állampolgári jogtudatra. Mert az ún. kisember világképében az a közvetlen tapasztalat rögzült meg, hogy a *jog a hatalmi, célszerűségi és párt-érdekeknek van alárendelve, amelyek személyközi függési és kapcsolati rendszerekben öltenek testet*. Neki a községi, üzemi stb. párttitkár nem a Történelem törvényének képviselője volt, hanem Jóska, Pista stb., aki átléphet a jogon, mert neki hatalma van. A jogot nem az általános akarat meghatározásának, hanem egyedi esetnek élte meg. Ehhez nagyon közel van az a gondolat, hogy akkor a jog követése és nem-követése huszadrangú kérdés, a jogot nem *kell* megtartani, mert a személyközi viszonyok állásától függ az, hogy érvényes-e. Ezt a tényállást e sorok írójának egy ügyvéd igen találóan abban a formulában fogalmazta meg, hogy nálunk a jogforrások hierarchiájának legalján van az alkotmány, a csúcson pedig az eljáró közeg legutolsó utasítása.

Jog és erkölcs

Mindezzel arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy bár makroszinten — mint C. M. Martini bíboros megfogalmazza — átmertünk az ideológiára alapozott uralomról a jogra alapozottra, ez a tény még távolról sem teremtette meg a joguralom társadalomlélektani előfeltételeit, mert az emberek széles tömegeiből hiányzik annak működési előfeltétele, a joguralmi attitűd. A jogot semmibe vevő beállítódás ugyanakkor azt is jelenti, hogy a jog mögül eltűnt annak *morális* alátámasztása. Ha ugyanis az emberek a jogkövetést személyközi viszonyoktól, egyéni érdekektől és egyéni érdekérvényesítő képességüktől teszik függővé, az azt jelenti, hogy elerőtlenedett az a meggyőződés, hogy a jogot követni erkölcsi parancs. Aminthogy az is, hogy magát a jogot is erkölcsi kritériumoknak kell alávetni. Jogászok egész generációi nőttek fel azon a tanon, hogy a jog és erkölcs heteronóm viszonyban áll egymással, s a marxista jogelmélet azt tanította, hogy *a helyes jog problémájának nincs helye a marxista jogfelfogásban*.

De az erkölcsnek ez a kitessékelése a jog világából csak egyik szférája általános lefokozódásának. Mint már többször megállapították, a marxizmus bölcsejét az a morális felháborodás ringatta, melyet alapítói a munkásság nyomorúságos helyzete miatt a kapitalizmus ellen magukban tápláltak. Ezt azonban elfojtották magukban, s helyett — ahogy a fiatal Marx nevezte — az elidegenülés állapotát a történelem mozgástörvényeinek feltárásával, illetve az erre építendő cselekvéssel akarták meghaladni, *tekintet nélkül az erkölcsi elvekre*. A morális felháborodásnak amorális politikává transzformálását nevezi Polányi Mihály *morális inverzió*nak.

Az erkölcs ilyen felfogása másként hatott a marxista intellektuelekre, és másként — miként a jog esetében is — a tömegekre. A vitatható, de mindenképpen etikainak minősíthető elmélet a mindennapivá válásban *morális közömbösségre* vezetett. Az értelmiségi, aki európai kultúrája racionális eszköztárával felszerelve szembetalálta magát a morális inverzióval, kifejelesztette a *morális önfeláldozás* etikáját. A kommunista jövő megvalósítása érdekében kész volt erkölcsi tisztaságát is feláldozni. Az ifjú Lukács, épphogy csak kommunistává válván, ezt úgy fejezte ki, hogy ölnie csak annak szabad, aki tökéletesen meg van győződve arról, hogy ölni nem szabad. Egy ilyen tanítás paradoxájának érvényességét lehet ugyan tagadni, de a benne foglalt etikai érvényességigényt nem lehet tőle elvitatni. De mint a jog esetén, itt is különbséget kell tenni egy tan elméletileg kidolgozott alakja és a mindennapivá válásban bekövetkezett realizálódása között, tehát aközött, ahogyan és amilyen hatásokat váltott ki ez a tan még az értelmiségben belül is.

Először is, a mindennapiságban az etikai önfeláldozás motívuma elesett, és helyébe — a létező szocializmus tiszta totalitáriánus korszakában — a párt oldalán történő morális önfeláldozás lépett. Erkölcsi igényt támasztani azonos volt a kispolgárinak bélyegzett moralizálással. Ugyanakkor azonban — megint csak a klasszikus totalitáriánus korszakban — előrántottak egyfajta morális igényt, amelynek nevében aszketizmust követeltek a tömegektől arra való hivatkozással, hogy „nem ehetjük meg az aranytyúkot, amely holnap arany tojást tojik”. Amikor az emberek észrevették, hogy van egy felső elit, amely nem e morális parancs szerint él, akkor tömegesen terjedni kezdett az a felfogás, amelyet Polly Peacock Brecht Koldusoperájában így fejezett ki: „először a has jön, aztán a morál”. Az intellektuel, aki már feláldozta morális tisztaságát, egy ettől elválaszthatatlan, másik áldozatra is kényszerült, nevezetesen az intellektus feláldozására. Mert akkor az a morális parancs sem érvényes, hogy az igazságra kell törekednünk, hogy a tudománynak az igazat kell mondania. Az igazság pártigazság lett. Az esztétikai igazság művészeti pártosság lett. Ha elvetjük a gyakorlati ész kritikáját, el kell vetni a tiszta ész kritikáját is.

1956 Magyarországon, de másutt, főként Lengyelországban is, az igazság forradalma volt. A Petőfi-kör írói, tudósai kijelentették, hogy ezentúl nem a pártigazságot, hanem csakis a *pure et simple* igazat akarják megírni. Visszavették az elvesztett IX. szimfóniát: mert tagadták, hogy az igazságérték, a morális érték, a művészeti érték az *osztályérdek funkciója* lenne; tagadták, hogy egy politikai mozgalom és párt a mindentudó tudományra hivatkozva jogot formálhat magának arra, hogy „túl jön és rosszon” természettörvényszerűen meghatározza a boldog jövőbe vezető utat. Kiderült, hogy a megvetett erkölcsi elvek fölötté állnak a pártszólamoknak. S hiába verték le a forradalmat vagy pacifikálták a mozgalmat, mint Lengyelországban, a kommunista ideológia ekkor kapott halálos se-

bet, akkor, amikor megroppant a párt-igazságba vetett hit. A sokkhatást mutatja egész sor értelmiséginek az az elhatározása 1956 után, hogy nem lépett vissza a pártba, valamint a számos nyugati neves értelmiségi (pl. Camus) esete, akik végleg szakítottak a kommunizmussal.

De a kelet-európai országokban tovább élt az intellektuelek széles körében az a felfogás, hogy — bár nem vállalják az *erkölcsi és értelmi áldozatot*, — reálpolitikusként lehetségesnek tartották a demokratikus szocializmust. Ehhez a pártot kell felhasználni, mivel rajta kívül nem lehet politizálni. A „reformkommunisták” megmaradtak tehát. Ezek a hatvanas években a *marxizmus reneszánszában* láttak reménysugarat, aztán a *prágai tavaszban*, a hetvenes évek második felében a magyar *gazdasági mechanizmus-reform* felújításában, a nyolcvanas években pedig egy ún. *szocialista civil társadalom* megteremtésének a lehetőségében. Ezek a marxista intellektuelek fokozatosan döbbentek rá arra, hogy a reálisan létező szocializmus megreformálhatatlan. Először a hetvenes évek második felében alkottak ellenzékét az ún. reformkommunisták, akik demokratikus szocializmusban reménykedtek, vagy még mindig reménykednek (akik egyedül Magyarországon hoztak létre a párton belül reformköröket: a többi volt szocialista országban efféle nem létezett), csak a rendszerváltás kezdetén döbbentek rá, hogy a piaczgazdaságnak — az emberiség fejlődésének jelenlegi szintjén — nincsen alternatívája.

Mármost ez a marxista exegezisen felnőtt „hermeneutikus” értelmiség, miközben elveiben visszatért az intellektualitás és a morál európai standardjaihoz, megőrizte filozófiai materializmusát. Ez tehát olyan értelmiség, amely elfogadja a morális és a szellemi értékeket, de elutasítja a transzcendens értékeket. Készséggel elismeri a kereszténység kultúrtörténeti jelentőségét, még azt is mondja, hogy a keresztény etika parancsai érvényesek, de azt vallja, hogy az ő etikája nem heteronóm, vagyis az ő etikájának nincs szüksége „külső” isteni tekintélyre. Minthogy pedig az ilyen szekularizált humanista hit nemcsak az értelmiségi elit széles rétegeit, hanem az átlag értelmiségiek széles köreit, sőt ezen túl — természetesen filozófiai tudatosság nélkül — a társadalom tetemes részét is áthatja, a keresztény filozófiának és moráltannak újra meg kell vizsgálnia azt a már korábban is felvetődött problémát, hogy lehet-e valaki anonim keresztény, miközben deklaráltan ateista. Ez a legkomolyabb intellektuális kihívás, amellyel a hívó kereszténynek individuálisan és egyházainak kollektíven számot kell vetnie.

Gyakorlati materializmus

A filozófiai materializmussal egyenértékű, de tömeges elterjedtségét tekintve talán még jelentősebb sajátossága a posztkommunista országoknak az a mentalitás, amelyet *gyakorlati materializmus*ként szoktak leírni. Ez tömeges jelenséggé először a fogyasztói társadalomban vált, melynek Marxra visszamenő gyakorlati-ideológiai kritikája a '68-as diákmozgalmakban öltött testet, s azóta az úgynevezett *posztmateriális értékrendre* támaszkodó újabb mozgalmakban (zöldek, alternatívok stb.), illetve a posztmodern (főként művészet-) filozófiában jelentkezett.

Martini bíboros szerint „reális a veszély, hogy a marxizmust olyan kapitalizmussal és fogyasztói kultúrával helyettesítik, amelynek a korlátai egyértelműek”. Véleményünk szerint ez a helyzet Kelet-Európában már bekövetkezett, ha a

fogyasztói társadalom „szellemét” (abban az értelemben, ahogy Max Weber „a kapitalizmus szelleméről” beszélt) az emberek olyan tömegessé vált beállítódásában határozzuk meg, melynek lényege az áruhoz mint fétishez való viszonyulás. Marx keményen ostromozta a kapitalista társadalomnak tulajdonított árufetisizmust. Valójában ez az úgynevezett reálisan létező szocializmusban vált *gyakorlatilag igazzá*. A nyugati újbóloldal kultúrkritikusai, miközben összetűzet zúdítottak a presztízs-fogyasztásra, vakon mentek el mellett a tény mellett, hogy Kelet-Európa népei a *fogyasztói társadalom szellemét valamilyen formában már elővételezték*. Nyugaton az árúbőségéből fakadó fogyasztásmánipuláció hozta létre az árufetisizmust, Kelet-Európában viszont ez a *hiány* talaján növekedett fel. Mert bár időben és helyenként változó mértékben állandóan hiányoztak a mindennapi szükségleteket kielégítő javak, közben mindig kiemelkedtek egyes áruféleségek (orkánkabát, farmernedrág, stb.), amelyek státusszimbólummá váltak; — annyira, hogy ezekhez képest a nyugati státusszimbólumok megmaradtak a normális divatjelenség szintjén. Nyugaton a társadalomfilozófusok sohasem vettek számot annak a tényleg előforduló esetnek elméleti következményével, hogy, mondjuk a Szovjetunióban képesek voltak ölni egy farmernedrágért. Ha az ilyen esetek megmaradtak is a maguk különösségében, a talaj, a lélektani talaj, amelyből kisarjadtak, a *beteges hiány-árufetisizmus*, teljesen általános volt.

A jelenség két döntő tényezőre vezethető vissza. Az egyik pszichológiai. Az emberek vigyázó szemüket a nyugati társadalmakra vetették, s annak látható árúbőségét tekintették elérendő célként, de nem vették észre mögötte a szigorú munkaerőkölcst. Paradox, de érthető módon, a nyugatorientált pszichózis annál erősebb volt, mennél kevesebb lehetőségük volt az embereknek arra, hogy találkozzanak a fogyasztói társadalommal (gondoljunk a legelzártabb albánok Olaszországba történő tömeges menekülésére).

A beteges hiány-árufetisizmus másik, döntőbb oka megint csak paradox módon, a bőség volt. A hiány ugyanis, mint Kornai János kimutatta, elválaszthatatlan a bőségtől, nevezetesen bőségtől az eladhatatlan termelési javakban, valamint a pénzben. Mert bármilyen szegény volt is a társadalom, bizonyos rétegek kezében mindig felhalmozódott a pénz. Nem állottak viszont rendelkezésre megfelelő mennyiségben fogyasztási javak, s törvényi korlátok gátolták a felhalmozódott pénz termelésbe való befektetését. Ezt a pénzt, amíg és ahol lehetett, ingatlanba fektették, ami holt tőke lett, majd ezután olyan javakra váltották, amelyeket egyszerűen nem lehetett eltüntetni. Ily módon a termelés és munka célja csakis a *fogyasztási javak megszerzése* lehetett. Ennek következményeként fejlődött ki az a mentalitás, amely — a kapitalizmus valódi szellemével szemben — a termelést és a munkát nem a termelés, hanem a fogyasztás végett akarja. Ne értsük félre: a nyugati kapitalizmusban is a fogyasztás a végcélja a vállalkozónak és a munkavállalónak; s jogosan fogalmazódtak volna meg a kritikák ott is a fogyasztásközpontú szemlélet széleskörű elterjedése ellen. Mivel azonban a pénz tőkév alakításához bizonyos áldozat, a fogyasztás korlátozása és aszketizmus kell (amiről Marx szarkasztikus kijelentéseket tett összehasonlítva a tőkés áldozatát a bér munkásával), ez a beépített fék *valóságos normaként működve* megakadályozza a fogyasztásorientációnak örületbe torkollását. Ilyen kimondatlan, belső norma hiányában viszont semmi akadály nincs a fitogtató fogyasztás és az ehhez kapcsolódó mentalitás elvadulásának. A gátlástalan haszonszerzés (*sacra aureafames*) „etikája” virágzik mindenütt Kelet-Európában, a piacgazdaság hajnalhasadásának korában.

Ha mármost a kelet-európai társadalmak morális válságáról beszélnek, akkor ennek legfőbb oka e vázolt tényállásban lelhető fel. Bármilyen morálról legyen is szó, annak lényege mindig abban a parancsban rejlik, hogy az egyén lépjen túl közvetlen egyéni érdekein. Márpedig e régió népeinek az volt a legközvetlenebb tapasztalata, hogy ha túlélni, megélni, boldogulni akar, akkor erre csak *egyénileg*, magára hagyatkozva képes. Tiltott volt a civil társadalom szervezkedése, melynek során megtanulhatta volna, hogy saját individuális érdekét csak saját foglalkozási stb. érdekszervezeteinek általános érdekével egyeztetve képes kifejezni és érvényre juttatni. Magánvállalkozásba nem ruházhatott be, melynek során megtanulta volna a kalkulálás, a kockázatvállalás s a piacgazdaság tisztességes üzleti moráljának mibenlétét, s ezért nem maradt más számára, mint az egyéni kitérési lehetőség. Ott, ahol mint Magyarországon, a második gazdaság legalizálásával tér nyílt valamiféle egyéni vállalkozásra, e téren nyilvánvalóvá váltak ennek az elvadult individualizációnak a tünetei. Mindent magába sűrít a kép a Hegyeshalomnál várakozó Trabant tetején a Gorenje hűtőládával, melynek utasai távollétükkel tüntettek a helyhatósági választásokon.

Össz-európai helyzetkép

Ha most újragondoljuk azon társadalmi problémákat, amelyeket C. M. Martini bíboros inspirációjára a korábbiakban felvetettünk, észre kell vennünk, hogy bár vannak sajátosan kelet-európai vonásaik, mégsem korlátozhatók mint társadalmi anomáliák Kelet-Európára, mert ezek Nyugaton keletkeztek, s a Nyugat vagy túljutott rajtuk, vagy még most is fennállnak. A joguralommal összefüggő legitimációs problémák, a filozófiai materializmus, a gyakorlati materializmus a nyugat-európai társadalomfejlődésben jött létre és van jelen. Nyugat-Európa csak a saját problémáival szembesül Kelet-Európa közeledésével, amikor ezeket részben a sajátos kelet-európai korábbi történeti fejlődés, részben az erre ráépült bolsevik uralom következtében mint különös, torz szociális és tömeglélektani szörnyeket kénytelen szemlélni. Nyugat-Európa csak saját magát szemléli Kelet Európa görbe tükrében.

Ugyanez áll a nemzetiségi és etnikumi ellentétekre is. A Nyugat évtizedek óta képtelen megoldani a baszk, vagy az észak-ír kérdést, csoda-e, ha nem tud mit kezdeni a jugoszláv helyzettel? A Nyugat kénytelen megtapasztalni az arab, a török, a jugoszláv és más vendégmunkásokkal, bevándorlókkal és letelepedettekkel szemben felizzó idegen- és fajgyűlöletet, ami a kelet-európai kis és nagy-ethnikumok történelmi nyomorúságából fakadóan polgárháborúként, lincselésként, kormányoktól nyíltan vagy hallgatólagosan támogatott sajtóbeli hecckampányként jelenik meg régióinkban. A különbség jól látható abban, hogy míg Nyugaton konszolidált, a parlamentáris demokráciához idomult pártok lovagolják meg az idegenellenességet, addig ez a volt szocialista ország, az NDK területén Hitlert nyíltan föl válláló fasiszta suhancok randalírozásában ölt testet.

E bonyolult problémával kapcsolatban csak Bibó István történetiszociológiai elemzéseire utalunk a német hisztériáról és a kelet-európai kisállamok nyomorúságáról. E kisépek a Baltikumtól Macedóniáig egy vagy több évszázada létükben fenyegetettnek érzik magukat. Részint a külső elnyomó hatalmakkal való viaskodások, részint saját belső problémáik következtében, (mivel a modernizáció során nem tudták megoldani a nemzeti közösség aktuális problémá-

it) egytől-egyig a nemzeti materializmus útjára léptek időnként és koronként. Amikor aztán azzal a dilemmával kerültek szembe, hogy demokrácia és tolerancia más népekkel meg a kisebbségek iránt *vagy* területgyarapodás-terület-megtartás és nemzeti öncélúság — akkor mindig a demokrácia ellenében tettek.

A bolsevizmus évtizedei csak eltakarták az elintézetlen nemzeti kérdéseket, s ezek most annál hevesebben törnek felszínre. E népek most nyerték-nyerik vissza a nemzeti önrendelkezéshez való jogot. Esetükben tehát nem lehet fellépni közvetlenül azzal az igénnyel, melyet Martini bíboros úgy fogalmaz meg, hogy az európai perspektívában gondolkodás „megköveteli a hazafiság mint legmagasabb szintű társadalomformáló erő meghaladását is”. Erre az útra e kis népek csak akkor lesznek vezethetők, ha belsőleg és aztán cselekvéseikben is túllépnek *antidemokratikus nacionalista* beállítódásukon. Ebben az európai államok közösségének tevékenyen segíteni kell őket. De igen hathatósan közreműködhet ebben a katolikus egyház is, mely nemcsak az individuumok, de a népek közötti felebaráti szeretet egyháza is.

Széttekintve keresztény szemmel a kelet-európai panorámán, felmérve a súlyos problémákat, melyekkel szembe kell néznünk, adódik a következtetés: egy vallási-etikai megújulás biztosan újra otthonossá tenne bennünket Európában és az Univerzumban. Szekularizált világunkban azonban aligha lehet közvetlenül törekedni ilyen forradalmi-lelki megújulásra. Inkább arra kell törekedni — összefogva akár a nem-keresztény humanizmus-hívőkkel is —, hogy rekonstruáljuk a lelkekben a spirituális hiteket és értékeket, a hitet az igazságban, erkölcsi jóságban, esztétikai szépségben, toleranciában, igazságosságban, az üzleti tisztességben és becsületben. E munkájukban a keresztényeknek kínosan óvakodniuk kell attól, hogy hatalmi eszközöket vegyenek igénybe, s közvetlenül valami keresztény állam létesítésére törekedjenek. Tegye mindenki szívósan és szerényen a maga dolgát és „*permitte divis cetera*”!

SÓLYOM LÁSZLÓ

Csönd

1. Martini kardinális a jelen európai változásokra kérdéssel reagál: miben kell megváltozniuk az európaiaknak — s köztük a keresztényeknek — ahhoz, hogy megfeleljenek az új feladatoknak? A kép, amit felvázol, megejtő szépségű: a határok és a vámok eltűnnek, az ipart és mezőgazdaságot egységes technikai normarendszer fogja össze, a szociális törvényhozás harmonikus lesz, az emberek és javaik szabadon vándorolhatnak, a gazdaság felvirágzik, a családok növekednek, megkezdődik a nagy kibékülés a természettel, az idegenekkel s mindenkinnek önmagával. Mintha csak Hobbest hallanánk, aki a vallás- és polgárháborúk szaggatta Európában, üldöztetése közben megálmodja, hogy milyen a békés világ: ahol a szorgalom gyümölcse biztos, ahol van földművelés, hajózás, tengerentúlról behozott áru, ismeretszerzés a föld ábrázatára vonatkozólag, időszámítás, művészetek, irodalom és társadalmi érintkezés. Vagy akár hallhatjuk

a kardinális írása mögött az összes utópiát a megbékélt világról. Csakhogy minden utópia azért félelmetes, mert pontosan kidolgozza, mi biztosítja ezt a rendet, kinek s milyen uralma alatt virágzik a béke. S minél tökéletesebb a világ, annál zsarnokibb. A *Leviatán* első kiadásának címlapján az apró emberfigurákból, mint megannyi pikkelyből összeálló állam-óriás, amely a horizont mögül — talán a tengerből? — kel ki, félelmetesen magaslik az előtért képező síkság apró falvai, termőföldjei, szekerei fölé. Hobbes békés, s köznapi dolgaiban autonóm polgári világát iszonyú eréllyel tartja össze a semleges főhatalom; s kényszeríti erkölcsi és politikai semlegességre az embereket. Ez a béke ára: a viszályok okait kell száműzni, senki nem tarthatja magát a jó és igaz bírójának — vagy ha igen, csakis titokban.

Tudjuk, hogy az újkori európai fejlődésben az emberek szabadsága végül is nem az ilyenfajta közvetlen állami garanciára épült, hanem (az állam által garantált) tulajdonra, s hogy ez az elvileg alulról épülő rend nem követelte meg a vélemények elhallgatását, hanem piacát és versengését teremtette meg. Azt is tudjuk, hogy a személyes tulajdonra épülő társadalom már másfél százada átalakulóban van, s ismét *Leviatán* uralkodik: óriási állami (vagy államilag ellenőrzött) bürokráciák szimulálják s lélegeztetik mesterségesen azt a rendet, amely olyan mértékű egyéni autonómiát és szabadságot biztosít mindenkinek, mint amilyent eredetileg a szabad piacon megjelenő kistulajdonosok számára elképzelték. Gondoljunk az anyagi biztonság és a szabadságjogok fenntartásának őrási és túlfinomult mechanizmusára, a társadalombiztosítástól kezdve akár az emberi jogi — s ezen belül például a véleménynyilvánítás szabadságát védő — bíraskodás bonyolult útjaira, egészen a nemzetközi fórumokig. S gondoljunk mindarra az erőfeszítésre, amely a parlamenti demokráciával járó *nyitott* hatalmi semlegességet meg akarja őrizni. Ennek a rendszernek a semlegessége azon áll vagy bukik, hogy az alapjául szolgáló értékeket sikerül-e olyan általánosságban intézményesíteni, hogy azok megannyi morális kérdésfeltevésésként funkcionáljanak, amelyre az emberek sokféle választ adnak, anélkül, hogy ettől a rend felbomlana.

Kulcskérdés, hogy a lassan európaivá növvő hatalom semleges marad-e, azaz fönn tudja-e tartani a fent vázolt pluralista rendet. Számunkra azonban még fontosabb kérdés, hogy az *átmenet* során meg tudjuk-e őrizni, azaz meg tudjuk-e tanulni az állam alkotmánya által mintegy megelőlegezett semlegességet. A jogállam alapértékeit a fentiek szerint mindig a lehető legáltalánosabban kell megfogalmazni.

Martini kardinális is csupán tudatosítani akarja, hogy az európai társadalmak értékei közül „az igazságérzet, a szabadság, a vallásszabadság, az élet tisztelete, az együttműködési készség és a béke” „keresztény gyökerű”, s mindezeknek a fogyasztás értékrendjével szemben kíván nagyobb súlyt. De föl sem merül írásában, hogy ezen értékek keresztény értelmezésének állami érvényt kellene szerezni. Ha jól értem, éppen ellenkezőleg: a keresztényeket saját életükben buzdítja a fenti értékek keresztényi megvalósítására, s ennek társadalmi hatásába helyezi reményét. Ha így van, lényegében hasonló a jogállam első leckéje nálunk is: meg kell őrizni, azaz a gyakorlatban is meg kell teremteni az új rendszer alapértékeinek „hivatalos” egyetemességét — olyan körülmények között, amikor nyomós napi érdekek szólnak amellett, hogy egy-egy helyzethez kötött érték- és érdek-mérlegelést tegyenek az általános érték helyére.

2. Ha Martini kardinális leckét vár „keletről”, éppen ez lehet az: a *jogállami forradalom paradoxonja*, — s nem a fogyasztói mentalitástól még meg nem fertő-

zött emberek idealizmusa, sem pedig „legmélyebb értékeik elismerése” utáni vágy. Az utóbbi, elterjedt közhelyek olyan kétértelmű illúzióval tekintik a volt szocialista államok polgárait, mint kétszáz éve s azelőtt a „jó vadembert” volt szokás. Ez a szemlélet kísért abban is, ahogy sokan jogi és demokrácia-segély-csomagokkal háznak eme egzotikus országokban.

A jogállami eszközökkel véghezvitt rendszerváltás ezzel szemben világtörténelmi jelentőségű tény lehet; s éppen morális szempontból is az önlegyőzésnek és a magasabb értékek tiszteletének olyan példája, amelynek sikeres előzménye nincs. Ez a kísérlet szervesen nőtt ki az itteni körülmények szövevényéből. Egyetlen esélyét is ez adja. De ha sikerül, az egyben a teljes emancipációt is jelenti; egy ilyen teljesítmény olyan belső biztonságot ad, és olyan tiszteletet parancsol, hogy föl sem merülhet többé az „Európával” szembeni kisebbségi ismert komplexusa. Látszólag kevés kell ehhez: a jog elsőbbségének kikényszerítése a politika felett, illetve az alkotmány, s különösen az alapjogok feltétlen betartása. A gyakorlatban azonban hihetetlenül nehéz ennek az általános igazságnak az érvényesítése: működhetnek a legkitűnőbb eljárási és egyéb garanciák, a rendszerváltás valósága és az egyetemes értékek és semlegesség védelmére szolgáló jogrendszer között szükségzerű a feszültség. Ki ismerheti föl helyesen, mikor öl a betű, s ad életet a változás sajátosságának érvényesülni engedése, s mikor kell körömszakadtáig ragaszkodni az „íráshoz”? Meggyőződésem, hogy a jelen körülmények között minden kétes esetben a formális semlegesség az elsőbbség, s a jogállam eljárási garanciáiba vetett bizalmat minden körülmények között meg kell őrizni.

3. Túlmennie a Martini-tanulmányra írt reflexión, ha e feladat megoldásának mikéntjébe bocsátkoznám, hiszen a szerző is általánosságokban mozog. A tanulmányból ugyan hiányolható, hogy még ilyen szinten sem foglalkozik azzal, hogyan érhetők el kívánt céljai. Szívesen értelmezem — immár ismételtlen — úgy, hogy belső megújulást sürget. De mivel szó esik jogokról (lásd a népességvándorlás kapcsán a szabad költözés joga és korlátai), vagy például követelményként állítja a nemzetállamok szuverenitásának korlátozását, egy kérdés megkerülhetetlen: az intézmények alapvető változása nélkül betöltheti-e a jövő egyesült Európája a Martini által profétált „világítótorony-szerepet”? És ha nem, *miben* kell alapvető változás? Hogyan képzei el az érsek a „kibékülést” a természettel, az idegenekkel — vajon a régi struktúrákon belül? Azt hiszem, ez lehetetlen.

A mi átalakulásunk számára különösen élesen vetődött fel a kérdés: Mit jelent az európai intézmények átvétele, lesz-e közben helye a kritikának és saját alkotásoknak? Az egykori NDK-ban minden alternatív gondolatot elmosott a szőkőárként rájuk zúduló egyesítés. Az új tartományok esetleges visszahatása már csak a nyugati rendszer fogalom- és intézménykészletében, alkalmazkodási nehézségként fog jelentkezni. Még föl sem sejtett a német egyesítés, de a magyar kerekasztal ugyanígy viszonyult Európához. A demokrácia restaurálása kezdődött meg ott: 1946-47 berendezkedése lett az ellenzéken belüli együttműködés alapja; a nemzetközi egyezményekben lecsiszolt, minden csatlakozó számára elfogadható standardok a szabadságjogok mércéi. Ahhoz képest, hogy honnan indultunk, még ezek a meg nem kérdőjelezett, azaz minimális követelmények is alig elérhető messzeségben látszottak. Talán nem is lehetett volna az úgyszólván függő átalakulási tárgyalásokat olyan kérdésekkel megterhelni, amelyek működő demokráciákban is heves viták tárgyai. A kerekasztal a hatalomátvételnél távolabbi jövő kérdéseiben — mint például az információk feletti ren-

delkezés (és az ebből folyó hatalom), vagy a környezetvédelem, s általában a személyiséget a demokráciákban is fenyegető veszélyek — néma, vagy sikertelen maradt. De ez nem mentség az új rendszer számára. A változások formális fordulópontja után a szabadon és demokratikusan választott parlament azonnal a kiegyezéssel Alkotmány módosításába fogott, s törölte a Magyar Köztársaság jellegének meghatározásából a tartalmi, ideológiákra utaló ismérveket (hogy ti. Magyarországon a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus eszméi egyaránt érvényesülnek), s megteremtette ezzel a jogállam teljes *semlegességéhez* szükséges alkotmányos alapot. Itt azonban megállt, noha módja lenne túlnézni az Európában megszokotton. A rengeteg feladat és probléma ellenére sem lenne lehetetlen a jövőnek szóló *másként gondolkodás*.

Például „a Teremtéssel” nem lehet úgy „kibékülni”, ha a környezetvédelmet csupán műszaki problémának, vagy prezervációs feladatnak tekintik (Martini: „megőrizni a természet integritását, a növény- és állatvilágot”). Az ökológia legelőbb érték kérdés, az ember és természet viszonyának új alapra helyezése — a cikk nyelvén: a „hajtsátok uralmatok alá a földet” eddigi értelmezésének kritikája, azaz önvizsgálat, mint minden kibékülés feltétele. Az újrakezdés kínálja az alkalmat: ha tehát nálunk új környezetvédelmi törvény és intézmények készülnek, mennyivel jobb lenne új elvi alapokról indulni, mint más körülményekre kifejlesztett megoldásokat adaptálni, — s majd egyszer, Európát utánozva, megkésve „kibékülni”!

Vagy igaza van Martini érseknek abban, hogy a demográfiai helyzet alakulása Európában stratégiai kérdés. A katolikus egyház a terhességmegszakítás kérdésében valóban másként gondolkodó. A semlegesség elve kizárja, hogy a hívők lelkiismeretének szóló parancs állami jogszabállyá váljon. Lehetséges azonban a semlegesség keretében maradó kíváncsi másként gondolkodás, s ez jelenleg a jogi kérdésfeltevés radikalizálásában rejlik. Az abortusszal kapcsolatos szokásos jogi szabályozás elvileg mindig felemásnak minősül, mert a gyakorlat szentesítése és a konfliktuskerülés érdekében nem foglal világosan állást arról, mi a magzat jogállása. Jogalany-e, tehát jogilag ember-e a magzat? Ezt a provokatív kérdést fel kell tenni és meg kell válaszolni még akkor is, ha gyakorlatilag ugyanoda is jutunk, mint most, tudniillik korlátozott magzatvédelemhez, vagy a másik oldalról korlátozott anyai rendelkezési joghoz. Ez az eredmény már egy más mérlegelés lesz, mint eddig. A válaszhoz ugyanis szembe kellene nézni azzal a két, egyformán erős tendenciával, amelyek mindegyike megváltoztatja a magzatról való hagyományos gondolkodást. A terhességmegszakítás tömeges gyakorlata és pártolói a magzat fölötti rendelkezés aggálytalanságát vitték be a társadalmi közgondolkodásba. De másrészt rohamos gyorsasággal változik a magzathoz való viszony is. S ez nem etikai elveknek, hanem közvetlenül a technikai lehetőségeknek köszönhető, s így terjedése és népszerűsége megállíthatatlan, gyorsan át fogja alakítani a magzathoz való viszonyt, s a magzat személyként való kezelését egyre inkább magától értetődővé teszi. A orvosi technika fejlődése, illetve egyéb technikai eszközök használata révén válik a magzat a maga individualitásában egyre inkább a társadalmi élet részesévé. Tudjuk nemét, betegségei méhen belül gyógyíthatók. Terjed Magyarországon a divat, hogy terhes nők videokazettával járnak orvoshoz: a családi album a magzat ultrahanggal nyert felvételeivel kezdődik. Ahogy egyes találmányok megváltoztatták a világot, a vita ettől a nem várt külső hatástól vesz fordulatot.

4. A legfontosabb „kibékülés”: az önmagunkkal való kibékülés. Martini erről is csak általános megjegyzéseket tesz: számára ez az azon való munkálkodást

jelenti, hogy új, egységes világkép alakuljon ki, amely igényli az istenhitet; de jelenti a lelkiismeret ébresztését, az európai önzés bűneinek tevékeny megbánását is.

Ha eszerint az önmagunkkal való megbékélésről is társadalmi vonatkozásban beszélünk, a mi körülményeink között van ennek egy sajátos vonása. A szabadság intézményei kíméletlenül tükröt tartanak mindenki elé. Nincs többé mentesség. Nem lehet sem külső kényszerre, sem hamisság árán érvényesíthető jobbító szándékra hivatkozni. Például a sajtószabadság intézményes garanciái, a szabad lapalapítás, a cenzúra tilalma csak kereteket adnak. Számomra a sajtó szabadsága azt jelenti, hogy mindenki minden szavával erkölcsi hitelét kockáztatja benne. S hányan vesztek azért, mert nem ismerték fel, hogy most már ez a tét!

Adorno mondta: „Es gibt kein richtiges Leben im falschen”: a hamisságban nincs jó élet. Ezért néz vissza az ember haraggal és szomorúan arra, ahogyan eddig élnie kellett. A helyes élet viszont a hamisságot veti ki. Szó sincs arról, hogy az új demokráciában ne tenyészne a régiek mellett számos új rossz, s ne lehetne ezekbe éppúgy kényelmesen belesimulni, mint azelőtt. Megint csak arról az egyedüli esélyről szerettem volna beszélni, amelyet az átalakulás hirtelen kontrasztja kínál az önvizsgálatra s a megváltozásra. Kár lenne ezt is úgy veszni hagyni, ahogy az alternatív intézmények bevezetésének lehetőségét elszalasztottuk. És itt nem lehet hivatkozni nagy bürokráciák mozgástörvényeire, ezért ki-ki maga felel magának.

Mindehhez azonban csönd kell. Martini kardinális cikkének számomra legfontosabb gondolata — noha az idézet eredeti összefüggéseit nem ismerem, viszont a tanulmány egyik fontos mondanivalójával, a belső megújulás szükségességével összecseng — ez: „utolsó eszközünk a csend”. A belső „kibékülés”, amelynek legfeljebb kedvező feltételeiről lehet nyilvánosan beszélni, mindenkinek a saját ügye, eleve a csöndbe húzódik vissza. De remélem, hogy lehetséges a csönd kívül is. A semleges társadalomban nem kell állandóan hitet tenni, magunkat pro vagy kontra címkézni, meggyőződésünket kitárni, vagy ezt színlelni. Az újon való munkálkodás néhány szerencsés pillanatában, a zöld mozgalmakban volt már ilyen: egy feladaton dolgozott mindenki, s nem kérdezték, ki honnan jött, s egyébként mit gondol. Minden ügyet így kellene intézni. A szabadság szemérmes is: beéri azzal, hogy mindenki gyümölcseiről ismerszik meg.

NIEDERMÜLLER PÉTER

„Európából” Európába: a jövő víziója és a jelen valósága

A világot kétféle módon lehet szemlélni: „fentről”, egy átfogó perspektívából, a nagy összefüggésekre, a társadalmi, gazdasági, a politikai makrofolyamatokra, az objektív struktúrára, a Történelemre irányított figyelemmel; illetve „alulról”, a partikuláris életvilágok, a társadalmi gyakorlat mikrostruktúrái, a szubjektív emberi tapasztalatok, azaz a mindennapi élet irányából. Az első megközelítés a fejlődés globális mintáit, folyamatait követi, absztrakt kategóriákat, ideáltípusokat használ, s az emberiség előtt álló jövő különböző előjelű vízióit vázolja fel. A

világ „alulról” történő szemlélése viszont a valóság másik síkját mutatja meg, azt a dimenziót, amelyet az emberek ténylegesen, mindennapi életük során megélnék, amit a Történelemtől személyes létsorsukként, szubjektív életviláguk keretein belül megtapasztalnak. S noha e kétféle szemléletmód megkülönböztetése egyáltalán nem nevezhető újdonságnak, mégis úgy tűnik nekem, hogy az ezek mögött rejlő eltérő gondolkodásmódok, az ebből következően eltérő viselkedési minták, s mindennek eredőjeként a világról való különböző vélekedések olyan — vélt vagy valós — távolságot, olyan az említett gondolkodásmódok között áthidalhatatlan szakadékot eredményeztek, amely élesen és összekapcsolhatatlanul elválasztja egymástól a jelent és a jövőt, a valóságot és a víziókat, az illúziókat.

Martini bíboros írása kétségtelenül annak a beszédmódnak a megnyilvánulása, amely a világot „fentről”, a nagy történelmi, társadalmi összefüggések irányából szemléli, s amelyben „az egységes Európa képe ideálként jelenik meg és megfelel egy, a jelen helyzetben általunk modernnek és bölcsnek tartott világképnek.” E jövőendő Európa tartópillérei az „igazi pluralizmus”, a „szolidaritás”, az „egység”, a „béke”, az „integráció”, a „párbeszéd- és szimpátiakészség”, stb. Ki ne fogadna el egy ilyen elvekre épülő világot! A kérdés nem is ez, hanem ezeknek az oly sokszor és oly különböző kontextusokban használt elveknek, kategóriáknak a tartalma, az értelmezése, a megértése. S abban a pillanatban, amikor a kérdés a jövő alapelveinek tartalmára, megvalósulására és megvalósíthatóságára irányul, akkor ez a jövő elválaszthatatlan a jelentől, s elválaszthatatlan a világ előbb említett kétféle szemléletmódjától. A jövőnek ugyanis csak akkor van „értelme”, ha a jelenből „belátható”; ha felfedezhetők azok az utak, amelyek a „mábol” a „holnapba” vezetnek; egyébként nincs jövő, csak utópiák vannak. Éppen ezért nem lehet (és talán nem is érdemes) úgy beszélni a jövőről, a jövő feladatairól, hogy előtte ne próbálnánk meg értelmezni a jelent.

Az egységes Európa álma

Az utóbbi másfél-két év során tanúi lehettünk annak, miként alakult ki és szilárdult meg egy új politikai, társadalmi, kulturális metafora — „Európa”. Az „egységes Európa”, annak „történelmi missziója”, az „európai ház” jövőbeli megvalósulásának gondolata mindenütt elragadja a politikusok, a gazdasági szakemberek s némely intellektuellerk fantáziáját, noha a jelen valóságában ez az elgondolás inkább valamiféle vágyálomnak tűnik. A ma Európája mélyebben és lényegibb módon megosztott, mint valaha, s e megosztottság gyors, vagy akár csak belátható időn belül történő meghaladására kevés remény mutatkozik. Persze ennek ellent lehet mondani, utalva arra, hogy a már ma is létező gazdasági integráció a jövőben egyre hatékonyabb, erőteljesebb és szélesebb körű lesz (noha nekem akaratlanul is eszembe jut néhány aktualitás, vagy éppen realitás, mint pl. a húzódozás a Közös Piac bővítésétől; a „Szovjetunió” gazdasági segélyezésével kapcsolatos politikai játszmák; vagy éppen a francia parasztok tüntetése a kelet-európai mezőgazdasági termékek bevitelle ellen, stb.); hogy az államhatárok ma már mindenütt átjárhatók, nincsenek utazási korlátozások (noha nekem akaratlanul is eszembe jut az egész Európát előntő hisztéria az új szovjet utazási szabályok hallatán; az apokaliptikus víziók a több millió keleti menekültről, s a feltételezett „áradat” nyomán összeomló nyugati kultúráról; vagy a különböző európai határállomásokon félreállított és hosszadalmasan átvizsgált

török, román, lengyel, stb. turistákról); és azt is lehet mondani, hogy ki tudja, mikor volt ilyen hosszú ideig béke Európában (noha éppen akkor, amikor Jugoszláviában — „néhány száz kilométerre Münchentől délre”, ahogy a polgárháború első napjaiban egy megrettent német újságíró mondta — a legirracionálisabb módon folyik az öldöklés, igencsak amorálisnak tűnik a béke feletti örvendezés). S ha folytatnom kellene azoknak a tendenciáknak a felsorolását, amelyek az „egységes és békés Európa” irányába mutatnak, nem sok mindent tudnék megemlíteni a pusztító vágyon túl, hogy milyen jó lenne ilyen világban élni. Hosszasan tudnám azonban sorolni azokat a tényeket, amelyek egy másik irányba mutatnak, és az illúziók, víziók és utópiák helyett a jelen problémáinak rendezését, megoldását követelik, mert e problémák feloldása *jelenti* a jövőt.

Európai lelkiismeret?

Martini bíboros szerint „A holnap egyesített Európájának különösen három területen kell véghezvinnie a világítótorony szerepét.” Ki kell békítenie az embert a természettel (a „Teremtéssel”), embertársaival, azok kulturális másságával, illetve önmagával. Megint csak azt mondhatom, amit az előbb, ki ne fogadna el egy ilyen világot! Csakhogy ma Európa nyugati részének gazdasági és társadalmi jóléte a természeti környezet, a természet törvényeinek „legyűrésén” alapszik (függetlenül a környezetvédő politikai retorikától, de pontosan visszatükröződve a zöld politikai mozgalmak általános tévesztésében, a természetnek a mindennapi életben történő „megalázásában”); keleti része pedig a gazdasági szűkszerűség, a szegénység, illetve a politikai diktatúrák tevékenységének következtében képtelen egyetlen lépést is tenni a természettel való békés együttélés irányába. Az az Európa, amelynek a jövőben ki kellene békülnie a Teremtéssel, ma atomkísérleteket végez dél-tengeri korallzátonyokon; az „ipari fejlődés” következtében előálló és folyamatosan létező levegőszennyezettség ma már olyan mértékű, hogy belátható közelségbe került az időjárás megváltozása, a hőmérséklet drasztikus növekedése; a „fejlődés” egyre növekvő igényei elpusztítják az őserdőket, megváltoztatják a föld felszíne alatt húzódó vízrendszert, használhatatlanná, helyenként mérgezővé teszik a folyókat és a tavakat; a tengerekben a több kilométer hosszan kifeszített halászhalók szinte minden élőlényt elpusztítanak; (Kelet-Európában) egész földrajzi-természeti vidékek semmisülnek meg, és folytathatnám a sort még hosszasan.

Az az Európa, amely a jövőben ki akarja békíteni „az embert embertársaival”, el akarja fogadni a másik „kulturális hagyományait, gondolatvilágát”, ki akarja tárni a karját „külföldi és menekült felé”, meg akarja nyitni szellemi gazdagságát „más kontinensek felé” — ma egészen más utat követ. Európa nyugati fele hirtelen „felismerte”, hogy jólétét, „kulturáját”, rendjét, „belső békéjét”, egész életmódját felborítják a „külföldiek”, a „menekültek”, a kulturális másság, a pluralitás (e felismerés persze megint nem tükröződik vissza a politikai retorikában, de pontosan tetten érhető a külföldiekkel, menekültekkel szembeni mindennapi diszkriminációban, az idegenellenesség — nyílt vagy rejtett — politikai, kulturális, társadalmi megnyilvánulásaiban). Európa keleti részét pedig szinte reménytelenül elborította a nacionalizmus, a nemzeti fenyegetettség mítosza, a nemzet megmentésének tragikus, heroikus attitűdje, s a mindezzel együttjáró, politikát, kultúrát, társadalmi életet átható autoriter gondolkodásmód.

Az a jövőendő Európa, amely ki kívánja békíteni az embert önmagával, ma egyre több olyan helyzetet terem, amelyben az egyéni lelkiismeret összeroskad, mert a különböző anonim politikai, társadalmi, kulturális konstrukciók (a „jóléti állam”, a „nemzet”, és nem ritkán az egyház stb.) megkérdőjelezik, sőt megvonják az egyéni felelősséget, az egyént olyan döntések kényszerének vetik alá, amely ellentmond lelkiismeretének (s ezen a tényen megintcsak nem változtat az individuum jelentőségét hangoztató politikai retorika, amíg a mindennapi életben a születésszabályozástól kezdve az egyéni identitás megformálásáig minden „egyértelműen” szabályozva van, amíg a mindennapi életben az egyéni intellektuális függetlenség folyamatosan veszélyeztetve van). Ez pedig mindekelőtt azért fájdalmas, mert megvonja az egyén jogát attól, hogy szabad akaratából a jót tegye; hogy saját lelkiismeretének megfelelően különbséget tegyen „jó” és „rossz” között; hogy tudatában legyen választása morális, etikai felelősségének, azaz, hogy kibéküljön önmagával. Azt gondolom, hogy az „európai lelkiismeretnek” nemcsak a múlt, hanem talán mindekelőtt emiatt a jelen miatt kell „bűntudatot és fájdalmat” éreznie.

Európa történelmi fordulója

E rövid áttekintésből talán az is kiderül, hogy „ebből” a mából szinte egyáltalán nem vezetnek utak „abba” a holnapba. Egyrészt azért nem, mert — ahogyan az előbb is mondtam — a holnap *ma van*. Az emberi élet problémáit a mindenkor „itt és most” keretei között kell folyamatosan megoldani, vagy legalábbis megoldási kísérleteket tenni. Amíg a jövő nem a jelenben zajló folyamatos párbeszéd során épül, addig a jövő csak imperatívuszokban megfogalmazott, jelentés nélküli struktúra marad. Másrészt persze az is kérdés, hogy egyáltalán jó helyen keressük-e a holnapba vezető utakat? A válasz keresése során érdemes egy, történelmi távlatban pillanatnyinak számító időszakra visszatekinteni. Európában a második világháborút követően kialakult egy rend, amely a „világot” két részre osztotta: a „jóra”, a demokráciára, a jólétre a szabadságra, valamint a „rosszra”, a szocializmusra, a szegénységre, a diktatúrára. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a „harmadik világ” kifejezés pontosan mutatja e *kettéosztottság* fontosságát). S a „világ”, annak mindkét része, jól érezte magát ebben a rendben. Megtanulták az egymással való érintkezés, kommunikáció szabályait, tiszteletben tartották egymás integritását, elfogadták egymás különbözőségét, azaz „békésen éltek egymás mellett”.

Csupán egyetlen „tényezőről” feledkezett meg mindenki, a „nagy” politikai, történelmi struktúrák mögött élő emberről, a szubjektív emberi tapasztalatokról, a mindennapi életéről. És ennek a ténynek közel negyven évig nem volt különösebb jelentősége, hiszen a világ két fele csupán a makrosztruktúrák, a politikai színpjátékok és a gazdasági érdekek szintjén érintkezett egymással. Hogy mindeközben Európában generációk nőttek fel, és szocializálódtak egymástól teljesen eltérő körülmények között; hogy generációk alakították ki a világról, a világ „másik részéről”, a történelemről vallott felfogásukat; hogy a világot alkotó elképzelések egymástól gyökeresen különböző életvilágokban valósultak meg, mindez (és mindaz, amit itt nem soroltam fel) csak most nyert jelentést.

Most a „világnak” ez az ellentétekbe sűrítendő rendje megszűnt; ez a világ „kifordult a sarkából”; ez a „jól berendezett világ” hirtelen értelmetlenné és értelmezhetetlenné vált; az eddig bevált struktúrák összeomlottak, s mint a színpad falak mögül a statiszták előléptek az emberek, akik azonban nem az „elvárt” módon viselkedtek, nem azt és nem úgy tették, amit és ahogyan azt a hatalom képviselői szerint tenniük kellett volna; új viszonyítási pontokat, a „rendnek” új struktúráit kellett megtalálni. Ez volt az a történelmi pillanat, amikor „Európa” metaforája, mint az új rend tartópillére felbukkant. Azaz a „jövő egységes Európájának” víziója a ma megrázkódtatásoktól terhes Európájának ideológiájává vált. Olyan ideológiává, amely Európa egységének ürügyén nemcsak a világ más részeiről látszik megfedkezni, hanem a részvétet és a szolidaritást is ezen ideológia jegyében osztogatja. Ez az ideológia nemcsak az Afrikában hétköznapi valósággá váló éhezést és éhhalált; nemcsak a Törökország, Irak és Irán határán kétségbeesetten kóborló, menekülő kurdokat, stb. tekinti csupán szomorú szenczációnak, hanem a földrajzi értelemben vett Európán belül is meghúzza a maga szimbolikus határait. „Elfedkeznek” a már ki tudja mióta tartó észak-írországi gyilkolódzásokról; a nyár legforróbb napjaiban egy stadionba zárja, majd csalárd módon visszaküldi a kétségbeesett albán menekülteket; az erőszakon kívül képtelen más megoldást találni a Nyugat felé vándorló cigányok problémáira, és akkor még nem is említettem a Kelet-Európában élő „névtelen” milliókat, akik számára az egyszer adott és egyedi élet a küszködés, a félelem, a kiszolgáltatottság, a szegénység, a kilátástalanság folyamatosan és reménytelenül reprodukáló színterét jelenti.

Az „egységes Európa” ideológiája egyfajta gyógyírként kínálja fel Európa keleti részének Nyugat-Európa politikai demokráciáját, a fogyasztói társadalmat és a szociális piacgazdaságot. Eközben azonban nem veszi észre (vagy talán nem is akarja észrevenni?) Kelet-Európa mentális elmaradottságát, azt a tragikus ténytet, hogy Kelet-Európa jelen állapotában nem akar és nem tud sem a ma, sem a jövő Európájába integrálódni. Kelet-Európa — tessék széjjelnezní e sívár tájon! — a két világháború közötti rend „újjraalkotásán munkálkodik”, berozsdásodott fogalmakba igyekszik életet lehelni, kifakult ellenségekkepet igyekszik fényesre polírozni, s a térkép fölé hajolva képzeletében újjarajzolgatja a határokat. Kelet-Európa — ahogyan Theo Sommer fogalmazta meg egyik szép esszéjében — negyven évvel ezelőtti történelme újjraélesztésével van elfoglalva.

Nem csoda, hogy ebben a társadalmi, kulturális, szellemi környezetben — ahol a modernitás-ellenesség egyébként is nagy politikai, kulturális hagyományokkal bír — elhangzottak az első, a „fogyasztói kultúra” morális következményeire, veszélyeire figyelmeztető intelmek. Ott, azokban a társadalmakban, ahol a népesség széles rétegei szegénységben élnek, ahol gyakran a legelémibb szükségletek kielégítése is nehézségekbe ütközik, ahol generációk nőttek fel anélkül, hogy fogalmuk lenne a normális emberi életéről. Nem folytatom, ellentmondásokból ennyi is elég. Erre a felsorolásra is csak azért volt szükség, hogy érzékeltessem, az „egységes Európának” ez az ideológiája mennyire alkalmas az emberek figyelmének elterelésére, a jelen problémáinak elkendőzésére. Ez az ellentmondás az igazán szembeötlő; míg a politikai retorika, a globális struktúrák szintjén egyesítésről, demokráciáról, integrációról, pluralizmusról, toleranciáról, stb. van szó, addig a mindennapi élet apró színpadain a szimbolikus határok megerősítése és megerősödése, a nacionalizmusok térhódítása, a szegénység, a normális élet igenlésének reménytelensége, a kulturális mássággal

szembenézni, s néhány egyszerű elvet követni: nem hazudni; a természetet nem elpusztítani; a „másokat”, a gyengéket nem bántani.

Új gondolkodás kell

Nehezen tudom eltitkolni (de talán nem is akarom), hogy az „egységes Európa” manapság annyit emlegetett ideálja számomra jelentés nélküli eszme. Elsősorban azért, mert megkerüli a „másként való létezés” jogát (a különböző kultúrák egymás mellett élése valami egészen mást jelent); másrészt azért, mert középpontjában nem a mindennapi életet élő emberek szubjektív életvilága áll; harmadsorban pedig azért, mert kirekesztő jellegű, és politikai tartalmú. Én jobban örülnék egy olyan világnak, ahol mindannyian — keresztények és nem-keresztények egyaránt — tudatában vagyunk, hogy a feladat mindenki számára ugyanaz; hogy születési helytől, nemzeti, társadalmi hovatartozástól, kortól, nemtől, vallástól függetlenül, saját lehetőségeinknek megfelelően őriznünk és fejleszteniünk kell szellemi függetlenségünket és az önálló gondolkodás képességét; hogy az életünkre vonatkozó döntéseket saját magunknak kell meghoznunk; hogy utópiák és/vagy hangzatos politikai retorikák, ideológiák, uszítások helyett egymás „itt és most” életét kell elviselhetőbbé tenni. Azaz nem lehet elfordulni a jelen problémáitól, hanem elő kell segíteni azok kritikai értelmezését. Az emberek közötti kulturális, vallási, gondolkodásbeli különbségeket nem összeroszni kell, hanem megérteni. Ez a megértés azonban nem „szenvedő együttérzést”, hanem mások gondolkodási stuktúráinak „kibontását” jelenti. Másként fogalmazva, radikálisan új gondolkodásra van szükségünk. Olyan gondolkodásmódra, amely a természetet nem különbözteti meg az emberi léttől, hanem annak konstitutív tényezőjeként tekinti. Olyan gondolkodásmódra, amely az emberek közötti különbségeket nem a „jó” és „rossz”, a „magasabb rendű” és az „alacsonyabb rendű” kategóriákban, azaz nem hierarchikusan, hanem „vertikálisan” értelmezi. Olyan gondolkodásmódra, amely a kulturális, politikai, társadalmi pluralizmust nem a „megengedés” mozzanatához köti, hanem az emberi létezés alapvető és szükségszerű sajátosságaként fogja fel. Olyan gondolkodásmódra, amely a toleranciát és a megértést nem csupán morális, hanem ontológiai kategóriaként értelmezi. Olyan gondolkodásmódra, amely meghaladja az egyéni/csoportos jólét, valamint a kollektív szegénység más jellemző állapotát, és a „normális élet igenlését” (Charles Taylor) helyezi előtérbe. Olyan gondolkodásmódra, amely mindenekelőtt a „kisembereket”, azok mindennapi életvilágát állítja a középpontba, s az előbb említett kategóriákat ezen életvilágo(ko)n belül igyekszik megjeleníteni. Azaz olyan gondolkodásmódra, amely nem feledkezik meg a Szent Pálnak a korintusiakhoz írott figyelmeztetéséről: „Testvérek, értelem dolgában ne legyetek gyerekek. Csak a gonoszság terén maradjatok kiskorúak, gondolkodástokban azonban legyetek felnőttek.” (1Kor 20)

Nem hiszem, hogy Európának, de ennek az egész világnak lenne más lehetősége is, mint „felnőtt módra gondolkodni”, s ily módon elérni azt, amit mindannyian szeretnénk, élni és boldogulni.

KALÁSZ MÁRTON

Égi létra

Jan Skácelnak

*a hamisság lámpása kint bolyong
a járdán, éjszaka
kutat téged, legapróbb bogarat
hogy rontsa begömbült rémlésű álmod*

*a hamisság lámpása lefelé
tart, már-már érzi, hogy itt figyeled
kerülése lett örök álmod
s idefönt titkon beröpült bogár vagy*

*a hamisság lámpása hirtelen
kialszik, lent a füstkörmök gyalulgatása
a lépcsőn nesz, nyitni ma sem elég*

Odüsszea, 2

*minden nesz egy kis kontempláció
érzékibb, rendkedvűbb kaland a félelmednél
mintha megszólalna éjjel a telefon
s a messzi fűszál halkán, „értettem, igen”*

*a lelket, s nem a levegőt, még tartani
siethet ez a válasz így évszázadokba
nem mi keressük ott, mi lenne ajándékok
késztetjük szárnyra a hír fölvivőjét*

*Isten nyárvégi eszköze közönyösen
síklott a holdfényen, már a kerti úton előttem
mozgalma felhőtlen fohászában fölél*

LÁBASS ENDRE

Hosszúlépés

Délután lefényképezek egy kéményseprőt, kisméretű férfi, nyakában drótkarikával, kijön a Klauzál téri kocsmából, a kocsmának nincs neve, csak úgy hívják Klauzál téri kocsmá, a kéményseprőnek van neve: Karcsi, és beceneve is van: Törpike.

A kocsmával szemben áll meg, azért megsem a kocsmá előtt, egy valódi kéményseprő ad magára, nem fényképezkedik akárhol, úgy, hogy a szemközti sarok, a visszapillantó tükrök alatt megfelel. Miközben fényképezem — a visszapillantó tükröt lehangyva (nem akarok visszapillantani) — mellé érkezik egy nyolcvanéves néni bottal, a kéményseprőbe karol és rámosolyognak.

Másnap reggel süt a nap, hosszúlépést iszom a névtelen sarki kocsmában, a főnöknő anyaián egy szürkeajakos férfihez lép, a férfinek az arca is szürke — „egészen szürke az arcod, enned kellene valamit, elmegyek a közértbe, hozok egy szendvicset”. Nagyon hamar visszaér, én közben megkapom a hosszúlépést, a pincérnő megjegyzi, hogy későn jöttem, — a reggelenként betérő kéményseprők és a kocsmá egyéb jellegzetes reggeli vendégei már elmentek. Körtölöm a hosszúlépést, a szürkeajakos szürke arccal lefordul a székről. Ebben a percben megérkezik a szendvics. A szürke arcút barátja fölnyalabolja, és közelebb tolja az asztalon heverő szendvicshez. Sajtos kifli felvágottal. Nem tudom miért, de egy kicsit elkacagom magam, igazán nem rosszindulattal, nem is fölényből, talán csak azért, mert úgy két hete én is ettem ilyen sajtos kiflis szendvicset, marhanyelvvel, ismerem a kis éjjel-nappalt is, ahonnan származik, a főnöknő mondta, ők nem főznek, de ha elmegyek az éjjel-nappalba, és ott veszek magunknak valami ennivalót, és visszahozom a kocsmába, az asztalhoz, ő majd nem néz oda. Magunknak, mert akkor Lacival voltam a környéken. A Nyár utcába mentünk egy idős nénihez, ő is már nyolcvan fölött jár, illetve nem is nagyon jár, csak a szobájában, ahol az öreg bútorokra most, illetve akkor, látogatásunkkor, nagy fehér függönyöket terítettek. Kis szoba a Nyár utcában, sötét festményekkel a falán, karcsú magas nők hajladoznak a kartonpapírra olajjal festett szecessziós képeken, kartonpapír, hiszen „Sassyka nagyon szegény volt”. Magdika, az őszhajú néni zongorista, zongoratanárnő, Németországban végezte az akadémiát valamikor nagyon régen, és azóta is híve Rudolf Steiner tanainak, melyeket talán Németországban ismert meg és azóta is őriz gépelt papírlapok ezerein egy öreg sportszatyorban a zongora alatt. Négykézláb mászom a zongora alá, elmászom egy polc mellett, ahogy jobbra pillantok ott is rengeteg dossziét látok, több ezer kilógó számarfüllel. Beérek a zongora sarka alá, valahová hátulra magam után húzom a papírokkal teli szatyrot, leülök Magdikával szemben egy törött székre, egymásra nézünk, Magdika bólint, mosolyog és azt mondja, néztem csak meg Sassyka írásait, érdekesek, Sassyka Csáth Géza barátja volt, ő illusztrálta Géza varázslókról írt könyveit, hajladozó mákokkal, nőalakokkal, amilyen nőalakok itt fölöttem is vannak az aranyozott bútorú szoba falán. Egy tükrök mellett egy kis asztalon Rudolf Steiner határozott nézésű, markáns arca,

— fénykép —, mellette női arc, Sassyka régi barátnéja, furcsán hasonlít Rudolf Steinerre. Elkezdem olvasni a poros régi szatyor tartalmát, fölül egy kék színnel gépelt vers: HASIS

Álomszerű novellák, kísérteties elbeszélések, hosszú önéletrajz regényformában, emlékszem egy részre, Sassyka színházban volt, megtekintette a Hamvazószerdát, és erről az eseményről azt írta naplójába, hogy az első sorban ült „naná, a rólam aposztrofált darabra azért csak kaptam egy jegyet az első sorba”.

Közben Magdika mesél, jóbarátjuk volt Illés Endre, sokat járt föl hozzájuk a Mária utcai műterembe. „Ott éltünk Sassykával, én már csak öreg korában ismertem meg, csodálatos festő volt, — aztán meghalt. Sokáig élt, sok festménye a miskolci Múzeumban van, de lehet, hogy csak a pincében. Félek, hogy ezek a festmények, amiket itt a falon lát, a két nő az aranyhalas üveggömbbel, a táncoló nők, a három zarándok, a törpék az erdőben szintén a pincébe kerülnek, ha a Múzeumra hagynám őket. Tovább olvasom a híres ópiumszívó festőművész kéziratait, sok nagyon szép vers is van a szatyorban. Aztán Magdika zongorázik nekem, néha téveszt, ilyenkor majdnem elsirom magam, szégyellem hogy téveszt, hiszen most nekem játszik, ez talán élete utolsó koncertje. Egy Schubert-darab. Visszatolom a szatyrot a zongora alá, elbúcsúzom, elmenőben még szagolgom az előszobában lógó olajképek illatát, valahonnan előjön egy fiatal nő, és egy hosszú szőkehajú férfi, a kis nő nagyon ideges, a szőke férfi néma, jobb arcát fordítja felém, ezzel az oldalra fordított fejjel valahogy egy ragadozómadárra emlékeztet, a nő pedig egy rágcsőra. Teljesen magából kikelve, hangerejét nagy erőfeszítéssel visszafogva sziszeg rám. Halkan kell sziszegnie, hiszen Magdika néni botjára támaszkodva már kijött a szobájából, ott áll a félhomályos előszobában egy olajfestmény alatt, az olajfestmény lelkeket ábrázol, talán elkárhozott lelkeket, tőlünk két méternyire áll, állát kicsit fölemelve, a nagyothalló jellegzetes fejtartásával valahová a poros levegőbe néz és próbál elkapni egy-egy mondatfoszlányt rabtartójával folytatott beszélgetéséből. Fáj ezt így leírni, de ez a fiatal házaspár a reszkető idegességükkel ilyesmit juttat eszembe. „Megkérném, hogy ha máskor idejön, ne hozzon ide senkit, évekig ápoltam a nénit, nagyon a szívemhez nőttek a holmik, szeretem a festményeket, az írásokat is nagyon szeretem, ne higgye, hogy nálam rossz helyen van ez a hagyaték, szoktam én Pilinszkyt is olvasni, szeretem a költészetet. Megkérem ezentúl ha jön, itt ez a telefonszám, telefonáljon ide, nekem, hiszen Magdika nagyon szenilis, mindenkit beenged, mindenféle embereket, elbeszélget, aztán nekik akar adni mindent, akárki másnak csak nem nekem. Aztán még a végén idejön a múzeum is és elviszik ezeket a képeket, amiket már úgy megszoktam.”

Nézem ezt a nőt, aztán már csak hallom, mert ekkor éreztem meg, hogy Magdika is kilépett az előszobába, és ezután már az ő arcát néztem. Próbálok megnyugtatni a fiatal nőt, nem viszek el semmit, abból, ami őt megilleti, megértem, hogy sokat dolgozott, nem könnyű ezekkel az idős hölgyekkel, nyilván eléggé különböznek.

Elmegyek onnan, a házból, ami valaha fürdő volt és csak később alakították át lakóháznak. Ahogy legelőször is, úgy most is egy színházi előadást képzelek az udvarra, a nagy medence helyére, természetesen hosszú színeshajú, karcsú nőalakokkal, mákok egész ligetével és a földszinti ablakból kitekintő őszi fejjel. Félek visszamenni. Sajnálom Magdikát, de nem tudok érte mit tenni, esetleg elrabolhatnám, egy nyári éjszakán létrát támasztanék az ablakhoz — de hát földszint, úgyhogy én, a régi festő mai szelleme esetleg hokedlire állnék, hogy

kiszabadítsam Géza barátjának özvegyét, és nyilván magunkkal kellene vinnünk a festményeket és a poros szatyrot is.

Megiszom az utolsó korty hosszúlépést a Klauzál téri kocsmában, a szürke arcú tompa morajjal elzuhan, barátja meghallja véletlen kacagásomat, odalép hozzám és azt mondja: tünjek el, mert ha ez a részeg nem is tud bántani, a barátai majd agyonvernek. Kilépek a térre, elhaladok a visszapillantó tükör alatt, elmegyek az Aladdinlámpa javító műhelye mellett, el a Kádár étkezde mellett, és belépek a Balaton Károlyné gépíró irodájába. Régóta leselkedek a kirakaton át, most először ülök a barna székre és lediktálom ezt a történetet, amely kissé töredezett, ütött-kopott, mint a tűz barna szék.

MONOSZLÓY DEZSŐ

Filatélia

*Messziről figyeltem
(az utóbbi időben ez néha sikerül)
a bélyegüzlet előtt elmerülten állt
két vegyesfrankírozású levélre meredt
albumba szerette volna rendezni gyerekkorát
Csigavér! bízattam
erre ijedten összerendezt*

Ökumenikus hagyományok művelődésünk és latin nyelvű költészetünk történetében

Mikor az európai egyházak történetét vagy azok valamilyen vonatkozásait tárgyalják a különböző vagy azonos célkitűzést szolgáló értekezések szükségszerűen szoktak hittudományi tételeket és egyházkormányzati határozatokat szem előtt tartani. Ez a munka — anélkül, hogy tagadná azok jelentőségét — többnyire művelődéstörténeti-irodalmi hatásában próbálja nyomon követni a reformáció kezdetétől a fenti mozzanatokat; a közlekedő edények törvénye szerint alakuló kultúrát szeretné figyelemmel kísérni, amely az eltérő szintek kiegyenlítésére törekszik az új Európában is. A földrész szellemi arca kettős lett ugyan a 16. században, de műveltsége ezt a szakadékot is át tudta hidalni. Az erkölcsi szigor szándékával született hitújítás — úgy tűnt — élesebben szemben áll az ókori pogányság életelvét valló humanizmussal, mint a korabeli katolicizmus. Különösen így volt ez Melanchton Fülöpig (1497—1560), illetve addig, amíg a wittenbergi egyetemi tanár a profán humanista kultúrát a reformáció szolgálatába nem állította. Azonban sem Melanchtonnak, sem magyar tanítványainak (és a legtöbb magyar reformátor közvetlenül vagy közvetve tanítványa volt „Fülöp doktornak”) nem sikerült volna mindez, ha Erasmus már el nem végezte volna fontos úttörő munkáját. Ez a megalapozó munka azért európai fontosságú, mert úgy ment végbe a katolikus egyház keretében, hogy a protestáns oldal is hasznosíthatta. Közelebbről: Oláh Miklós és Verancsics Antal esztergomi érsekek humanista műveltsége éppúgy igazolását látta az erasmista devotio modernában, akárcsak Honterus, Vagner, Szegedi Kis István, Thúri Farkas Pál, Károlyi Péter vagy Dávid Ferenc. Ebbeli felfogásukban Melanchton egyeztető munkája csak megerősítette a protestantizmus eleinte fenntartással élő híveit. Örök mementó lehet minden európai ember számára, hogy az oikumené, a különböző felekezetű emberek egymás iránti türelme és egymást támogató együttműködése annak a Rotterdami Erasmusnak (1466—1536) nyomán kezdett kifejlődni, aki nemcsak hívő, de európai műveltségű ember is volt. Bízást mondhatjuk, hogy közvetve vagy közvetlenül minden közeledésben ott van. Földrészünknek első modern értelemben vett polgára úgy tudott katolikus pap lenni, hogy a lutheri reformáció és a katolicizmus kibékítésén dolgozott egész haláláig. Igen szép — bár nem eléggé ismert portrét rajzolt róla Oláh Miklós, a költő. Az újfajta vallássosság keretében eszerint nemcsak hogy megfér az ókori művekre, Szentírásra és anyanyelvre kiterjedő erasmusi filológia, de már kötelező tartozéka is annak. A váradi iskoláztatású Oláh Miklós — aki már Thurzó Zsigmond váradi körében hallhatott róla — Erasmus legszebb erényeit „ritka tudásában” (ingenii rarum acumen); „bölcs ítéletében” (iudicium rectum); „igazságos voltában” (iustitia); „szelídségében” (pietas) látja. Ebből az arcképszerű epitáfiumból ¹ az eras-

¹ Elhangzott a marosvásárhelyi Vártemplom ötszázadik évfordulója alkalmából rendezett ökumenikus ünnepségsorozaton, 1990. júl. 12-én

musi arc műveltség iránti megértése, a türelem önfegyelme, a gondolkodó Európa tekintete rajzolódik ki előttünk. Ez már nemcsak filológiai vetülete, de — ha egyelőre szűk körben is — valóságos életemzménnyé sarjadt európaisága ennek a válságos korszaknak. A „humanitas erasmiana” tehát — ha nem is túl látványosan — de munkálni kezd a lelkek mélyén. És ez nem marad teljesen nyomtalan még a legelkeseredettebb felekezeti harcok idején sem. Adrianus Wolphardus — Enyedi Adorján — például, aki Erasmushoz hasonlóan megmarad a katolikus egyház keretében, erasmistához méltó módon bíráskodott az egyre szélesedő hitvitákon, s így békeszeretetével, türelmével és humanista műveltségével méltán sorolhatjuk őt is — Oláh Miklóssal együtt — azok közé, akiket irodalmi köztudatunkban magyar erasmistákként tartunk nyilván. Gondolok itt Sylvester Jánosra, Komjáti Benedekre, és Pesti Gáborra. Verancsics Antal — a későbbi esztergomi érsek — ugyancsak katolikus oldalról építi tovább az erasmusi tolerancia szellemét, hiszen levelezésben áll nemcsak Erasmusszal, Dudichcsal, Honterusszal, és Vagnerrel, de még verset is ír Melanchtonról, akinek Dürer-festette arcképeről² a szellem fénye árad felénk ma is:

*Pontosan ábrázolta a Dürer ecsetje Melanchton;
Szinte beszél, mozdul, s fellélegzik a kép.
Arcán oly ragyogó eleveniséget fejezett ki,
Hogy jogosan látszik isteni szelleműnek.
Mert szeme és nyakszirtje, egész ábrázata újra-
Éled a képen, amely mégis néma maradt.
Noha való zaj, mozgás, élet nincs is a képen,
Festő még sohasem festett ily nemeset.*

Ezeket a türelmi gesztusokat — akárcsak az egész hitújítás folyamatát — nem lenne szabad tudományosan elszigetelten vizsgálunk, csakis kölcsönösségükben; egymásra hatásukban, mert a jó példa is ragadós, nemcsak a rossz. Aligha véletlen, hogy a Wolphardus emberi tartását éppen a higgadtságaról híres ellenfél, Heltai regisztrálja. Ő jegyzi le, hogy az 1538-as segesvári hitván bíróként ezt közli Kálmáncsehi Sánta Márton oldalán János királynak, amikor a fanatikusok Szántai István evangélikus prédikátor megbotoztatását vagy elégtetetését várnák a döntésüktől: „...egyebet nem mondhatunk, hanem, amit szól, amit disputál és tanít: merő igazság. Mert tiszta szentírást szól és forгат... Ha pedig István mester ellen pronuciálunk és elkárhoztatjuk: Istennek haragja leszen rajtunk és az örök kárhozatnak leszünk fiai”³. „Adorján doktor” plébánosi tisztjét a kolozsvári Szent Mihály templomban — ha protestánsként is — Heltai Gáspár örökölte, aki elődjének megfontolt toleranciáját tudatosan folytatta. Ez tétélesen is kitűnik életének legdöntőbb pillanataiban, mielőtt végképp Dávid Ferenc unitárius tanait elfogadná, az 1568-as második gyulafehérvári hitvita szövegének latin nyelvű verses ajánlásából.⁴ Heltai a fanatikus elragadtatásban látja a helyes ítélet legnagyobb veszélyét. Ezért a kölcsönös megértésre és megbecsülésre törekvő prédikátor kerüli az elfajult „szörnyű vitázást” (saevas pugnas); a vetélkedést, amely az ellenséges nyelveket élezi (contentio hostiles linguas acuens) és „a túl hadonászó kezeket” (celeris manus). A reneszánsz kor nagy gondolkodói, alkotói fedezték fel számunkra a történetiség tudatát. Shakespeare-ről köztudomású, hogy a művészetben, az esztétikában

juttatta először kifejezésre a történetiség igényét. Francis Bacon pedig a társadalmi szemléletben tudatosította a történeti szempontot. Nem figyeltünk eddig fel arra, hogy az erkölcsi ítéletekben viszont Dávid Ferenc igyekezett érvényesíteni a történetiség mércéjét. Börtönverseinek egyikében, az első epigrammájában⁵ így körvonalazza felfedezését:

*Adja az Úr, hogy térjen vissza az állhatatosság,
S újra uralja a föld azt, ami égi parancs,
Mostan igaz hitnek ama tévelygéseket értjük,
Mik rabul ejtik, amit józan eszünk szava mond.*

Érdekes itt megfigyelnünk, hogy a változás embere mennyire hangsúlyozza az állhatatosságot, a sztoikusok erkölcsi alapfogalmát: a „Constantiá”-t. Éppen ebből a következtetésből látható, hogy az erkölcsi igazságok történeti viszonylagossága ebben az esetben nem jelent valamiféle erkölcsi relativizmust. Inkább azt sejteti meg a nagy hitújító, hogy amennyiben létezik emberi fejlődés (márpedig a legújabb teológia szerint a világ teremtése örök folyamatként értelmezendő), úgy az igazságra törekvő ember csak történeti fejlődésének különböző fokozatain közelítheti meg az örök etikai törvényeket. Így Dávid erasmusi toleranciája nemcsak bibliai érvekre vezethető vissza, hanem történeti háttérre is, vagyis arra az objektív tényre, hogy az igazságot szomjazó emberiség akarától független — nagyrészt kiszolgáltatott a történeti körülményeknek. Mert szerinte léteznek olyan tévedések, amelyek még a jelenben foglyul ejtik elménk véleményét (Nunc captivantes nostrae dictamina mentis, Errores...) Az előítéletek ellen küzdő Dávid Ferenc türelmi programja talán legmesszebbre mutatott a korabeli Európában, hiszen amikor hatalma csúcsán volt, akkor sem ítélte máglyára a más felkezetekhez tartozókat, sőt oroszlánrésze volt abban, hogy 1568-ban a tordai országgyűlés vallásszabadságot biztosított a négy befogadott vallásnak, recepta religiónak. Az erasmusi meggyőzés szelleme érvényesül tehát az ő tevékenységében is, amely igyekszik kizárni mindenféle erőszakot a vallás terjesztéséből. A lelkiismereti szabadság és a vallási türelem ilyen szervezett mozgalma nélkül aligha beszélhetnünk jelenleg az oikumené fogalmáról. És három évre rá, 1571 elején éppen e helyt erősítették meg az erdélyi országgyűlés tagjai a tordai határozat vallásszabadságát.⁶

Városunk művelődéstörténetében fontos mozzanatot jelent Decsi Csímor János Erasmus-fordítása is. Az *Adagiorum Graecolatinoungaricum chiliades quinque* főként Erasmus ötezernyi közmondását, szólásmondását tolmácsolta. A református schola tudós, humanista tanára így — Erasmusszal szövetkezve — nagyban hozzájárult a vallási tolerancia szélesebb körű, anyanyelvű elterjesztéséhez. Ez a tudatos népszolgálat Tolnai Balog János ajánlóverséből is kitűnik, amikor latin versében védelmébe veszi az anyanyelvet azok ellen, akik lebecsülik a népi szólást:

*Művelt nyelv ez, könnyeden árad, s jobb a mesére,
Mint a görög, héber s mint a neves latin is.
Ezt tanúként bizonyítja sok ésszerű indoklással
Több nyelvész, akinek nyelvi tudása nyomós...
És tanú vagy te tudós Decsi: néked az égi kegyesség
Mostan a héberben ád örököltű nevet.⁷*

Arról a vásárhelyi erasmista útleíróról, költőről, történészről van szó, aki 1593-tól 1601-ig bekövetkezett haláláig városunkban élt, és ma is ott látható nemes vonásainak fametszete a Teleki Tékában. Biztosan éppen a boltíves falak között hangzott el tanítványai előtt legelőször az oikumené spiritus rectorának: Erasmusnak életbölcsséget sűrítő sok-sok mondása, amelyből ma is tanulhatunk emberi méltányosságot, tárgyilagosságot, helyes önbecsülést:

*Non bene imperát, nisi qui parverit imperio:
Azki nem tud túrni, nem is tud uralkodni,⁸
Par pari referre. Item: Eadem mensura:
Kölcsön helyében kölcsönt adni,⁹
Virgula divina:
Azkinek Isten mit ád, ember el nem veszi,¹⁰*

Nem volna teljes a katolikus-protestáns ökumenikus kapcsolatok vázlata sem, ha csak a vidéki központok életének egy-egy példáját idézném, mellőzve a nagyobb európai centrumok megnyilvánulásait. Talán elkerülte eddig valamennyiünk figyelmét, hogy a genfi Béza Theodor emlékverset¹¹ írt a Bécsben elhunyt katolikus Zsámboki János emlékére, aki egyébként Shakespeare kedvenc latin költője volt:

*Míg vak sírból ébresztgette a római és a
Görög múzsáknak énekét
Zsámboki, Hunnia fénye, ki boldognak született, mert
Ótöle boldogabb e kor:
A test porhüvelyéből meztelenül kiragadta
Titokban őt is a halál.
Nem csúfolja reményünket, hogy az épp a halottunk,
Kitől felépiült sok halott?*

Zsámboki János — a legnagyobb magyar humanista — különben méltó volt erre a vallási türelemre, mert katolikusként ő is verset írt az unitárius Sommerushoz, amikor az a Dávid Ferenc lányához írt *A tiszta szerelem kertecskéje* című humanista herbáriumát közzétette.¹² Feltétlenül kellett volna még beszélnem a lutheránus és kálvinista hívők közötti irénikus mozgalom igen gazdag irodalmáról és Dávid Pareusról; Bethlen Gábor és Rákóczi György koráról; Apafi Mihályról és a legkevésbé ismert tizenharmadik századbeli Várad ökumenikus hagyományairól, amelynek legfőbb ihletője Teleki Sámuel volt. A főként általa életre keltett Janus Pannonius költészete és a francia felvilágosodásra emlékeztető vallási türelem — amelynek Teleki feltétlen híve volt — lehetővé tette a különböző felekezetű és nemzetiségű kultúrák találkozását, sőt szerves egybefonódását. Az ökumenizmusnak ebben a fejlettebb szakaszában már kezd általánossá válni, hogy a kálvinista főispánt „árkádiai pásztorokként” köszöntik a római költőtársaság katolikus főpapjai: Floridenus Maeonius (Gánóczy Antal kanonok) és Seralbus Erimanticus (Hannulik János piarista rendfőnök). És az is magától értetődő, hogy a görög katolikus Samuil Vulcan román püspököt és Gheorghe Sincai történészt a magyar nemzetiségű római katolikusok és reformátusok éppúgy köszöntik alkalomadtán, mint saját hitsorsosaik. És természetesen megfordítva is. De időbeli és térbeli kötöttségem folytán csak a kezdeti

megalapozásig jutottam el — nagyjából csak az erasmista hagyományok kulturális-irodalmi vetületét tudtam felvázolni.

Pedig azokat a példákat is ismertetni kellene, mert igaza van mind Erasmusnak, mind Baranyi Decsi Csímor Jánosnak, amikor az utóbbi Erasmus egyik bölcs mondását (Chil. I. C. V. D. III.) úgy értelmezi, hogy „Az elrejtett tudománynak semmi haszna nincs”:

Occultae Musicae nullus respectus.

Könyvészet

1. Nicolaus Olahus: *Epitaphium Erasmi Roterdami*. In: *Carmina*. Leipzig, 1934.; 2. Antonius Wrancius: *De imagine Philippi Melanchtonis*. W. A. összes művei. I—XII. 1857—1875.; 3. Heltai Gáspár: *Háló*. Kolozsvár, 1570. Első rész; 4. Heltai Gáspár: *Disputatio de Deo, par decem dies continuos inter partes habita in urbe Transylvania Alba Iulia*. Claudiopoli 1570; 5. *Inocens hic martyr Jesu Christi, Franciscus David in carcere Devensi dicere solebat*. I. In: Jakab Elek: *Dávid Ferenc emléke*. 1879.; 6. *Négyszáz év 1568—1968*. (Dávid Ferenc) *Emlékkönyv*. Kolozsvár Napoca, 1979. II. kiadás. (Ütjelző évszámok az Unitárius Egyház múltjából.); 7. Joannes Balogus. In: *Zoilum, seu in obrectatorem linguae Hungaricae*. In: *Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque...*; 8. *Adagiorum graecolatinoungaricorum...* (Chil. I. C. I. D. I. 2.); 9. *Adagiorum graecolatinoungaricorum...* (Chil. I. C. I. D. III. 9.); 10. *Adagiorum graecolatinoungaricorum...* (Chil. I. C. I. D. VII. 5.); 11. Theodorus Beza: *In tumulum Ioannis Sambuci*. In: Nicolaus Reusnerus. *Icones virorum illustrium*. 1590.; 12. Joannes Sambucus: *Decastichon in Hortulum ingenui amoris Sommeri*.

CSÁSZÁR LÁSZLÓ

Századunk magyar templomépítészete

Előző cikkemben azt igyekeztem bemutatni, hogy miként tudott megfelelni a külföldi templomépítészet korunk változó világa követelményeinek. Jól megfigyelhetők voltak a mozgatóerők az architektúrában, a tradíciókhoz való kapcsolódás szándéka, a szimbólumok érvényesülése és olyan momentumok megléte, amelyek elemzése a művészetpszichológia szakterületére vezet el bennünket.

Az első kérdéskör azokat a törekvéseket öleli fel, amelyek a történeti templomépítészet megszabott szerkezeti és formai elemeihez — igényes esetben azokat átfogalmazva — nyúl vissza.

A szimbólum-rendszerek talán kisebb szerepet játszanak a modern megfogalmazásoknál, mint korábban, ahol, főleg az ábrázoló-művészetekben, mint tudjuk, nagyon nagy súlyuk volt. De megvolt ez az építészetben is: a kereszt alakú alaprajzok, a centrális épületek, körtemplomok, amelyek a jeruzsálemi Szentsír templomot idézik, a különféle Trinitas-szimbólumok mutatják ezt. A modern építészet talán kevésbé, de él vele. (Például Oscar Niemeyernek korábban bemutatott, a brazil fővárosban megépített katedrálisa, amelynek felső lezárása Krisztus töviskoronájára emlékeztet.)

Szerzőnk előző írása lapunk 1990. 9. és 1991. 2. számában jelent meg.

Ami pedig a mélyebb vonatkozásokat illeti, ma talán ezek a legdominánsabbak, s nemcsak a szakrális építészetben, hiszen a narratív információk, az ornamentika hiányában más eszközök, színek, arányok, tömeg- és foltkontrasztok, antimetrikus egyensúlyok kerülnek előtérbe.

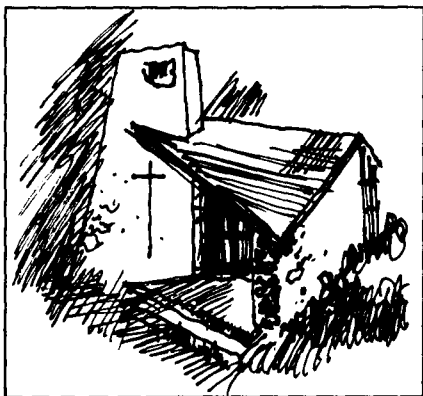
Korunk magyar templomépítészete hasonló vonásokat mutat. Itt három fő irányzatot regisztrálhatunk, ha figyelmen kívül hagyjuk a nagyszámú neobarrokk és egyéb historizáló alkotásokat. Az első kettő még a tradíciók erejét mutatja a századunk első felére jellemző.

A század elején szökkennek szárbá a különböző felfogású népi-nemzeti stílusok. Három példát említsünk meg a változatokra. Lechner Ödön kőbányai plébániatemplomát, a zebegényi katolikus templomot, mely Kós Károly nevéhez fűződik és Medgyaszay rárosmulyadi templomát.

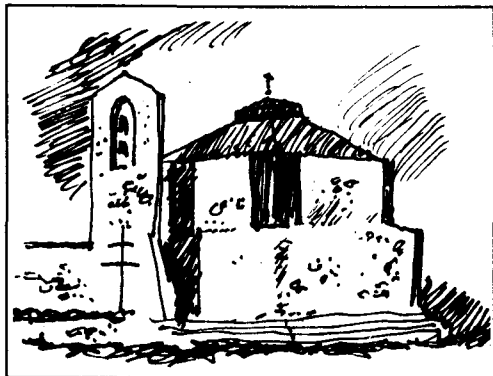
A második csoportba már a korai modern stílus templomai tartoznak, amelyek még megtartják a többhajós, hosszházas, árkádpilléres történelmi elrendezést, mint Árkay Bertalan városmajori temploma (1933), vagy a Rimanóczy Gyula által tervezett Pasaréti téri ferences templom és rendház (1936). De ide sorolható még a háború után megépült rózsadombi Kapisztrán Szent János templom, amelyet Say-Halász Antal tervezett. Külső tömege bazilikális, de ez a belsőben nem érvényesül, mivel a kiemelkedő középtömeget üvegmennyezet választja le a főtértől. Az említett épületek közös vonása, hogy az ún. római iskola művészeti irányának hatása alatt állnak, amelynek a klasszicizáló modernség a jellemzője az építészetben és az ábrázoló művészetben egyaránt.

1948 után a magyar templomépítészet nehéz idők elé nézett. Csak a század hatvanas-hetvenes éveiben, az állam és az egyház közötti feszült viszony némi oldódásával került sor jelentősebb egyházi építészeti tevékenységre. Ennek is komoly engedélyezési előfeltételei voltak, s rendszerint akkor lehetett elfogadásra számítani, ha az adott helyen már álló templomot természeti katasztrófa, mondjuk földrengés érte. De építhettek templomot a vallási élethez elégtelen kis imaházak helyén is. Az állam, amely a műemlék templomok helyreállításához, ha nem is kívánatos nagyságrendben, de támogatást nyújtott, nem járult hozzá az új templom költségeihez. Ebből következett a takarékoság, az olcsóságra való törekvés, a költségesebb, nagyvonalúbb megoldások kerülése, a házilagos kivitelezés. Így kell tekintenünk arra a 250-et meghaladó számú templomépületre, amely az elmúlt 45 évben épült Magyarországon. Igaz, ezek egy része az elmondott okok miatt építészetileg alig értékelhető. Annál kellemesebb érzés megfigyelni a jó kézzel tervezett alkotásokat, amelyek meg tudták találni eredetiségüket és egyedi hangjukat az anyagok-szerkezetek, tér és tömeg megválasztásában. Annak ellenére, tegyük hozzá, hogy nem egyszer támadt konfliktus a szélesebb horizontot áttekintő művész, a lelkész és az egyszerűbb ízlésű falusi emberek között.

A harmadik csoportot korunk magyar templomépítésének legérdekesebb irányzatai jelentik. Az elsők egyike a cserépváraljai római katolikus templom, melyet Csaba

1. kép

2. kép

László tervezett 1961-ben. Négyyszögű tömegét nyers terméskőfal alkotja, amelyet az oltárnál és a tornyon meszeléssel láttak el. Mivel a nyeregtető gerince nem párhuzamos a hajó hossz tengelyével, érdekes, dinamikus alakzat jött létre. Az egyszerű, tömör hasábalakú harangtorony mediterrán hatású (1. kép). A terméskő, cserép, meszelt fal környezetbarát melegsége, a szobrászias formák humanitása közel hozza az épületet és mindazt, ami hozzá kapcsolódik.

A természetes anyagok (kő, fa) alkalmazása rokonítja az előző alkotáshoz a

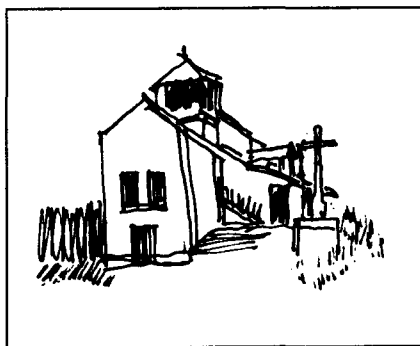
révfülöpi római katolikus templomot, mely Török Ferenc tervei szerint épült 1982-ben.

Vörös al mádi homokkőből készült hasáb tömegének egyik sarka le van metszve: itt a bejárat. Sajátosak az alkalmazott nagy üvegfelületek: a szőlőtőkék, gyümölcsfák között álló templomba ezáltal beáramlik a mindig megújulni kész természet megnyugtató időtlensége. Török Ferenc egy másik munkájának szintén nyersen hagyott terméskőfal a domináns eleme. Ez az edelényi, 1983-ban épült görög katolikus templom. Centrális tér, érdekes, hogy tervezője néhány egyszerű eszközzel hogyan tudta a súlyos bizáncias hagyományokat felvillantani (2. kép). E kérdéskörhöz tartoznak a falu népi-parashti tradícióit a modernizmus utáni látványgazdagabb felfogással ötvöző újabb alkotások, mint a Szabolcs-megyei Vaja katolikus temploma Golda János és Thoma Ágnes munkájaként 1987-ből. A bazilikális térben a látható szép fedélszék szobrászi rajza dominál. Tornya vasbetonvázas, s úgy épül be a templomtérbe, hogy nagy üveglakái ide is szolgálnak bevilágításul. Ugyanilyen egyszerűség a jellemzője az 1984-85-ben, Török Ferenc tervei szerint megalkotott ábrahámhegyi templomnak (3. kép).

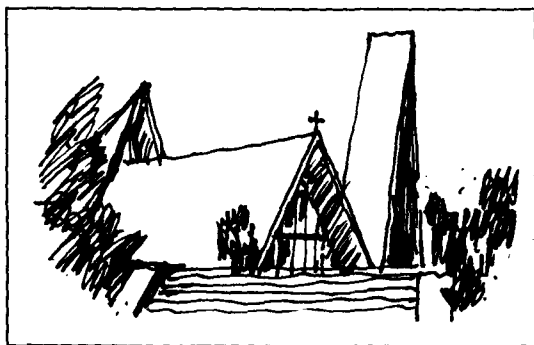
A lejtős terepen elhelyezkedő, nyújtott téglalap alakú alaprajz jó lehetőséget biztosított a különböző szintek változatos összeépítésére. Aszimmetrikus, nyitott fedélszéke, mely a karzat korlátját is felhasználja támaszul, itt is komoly architektonikus tényező.

A magyar modern templomépítés is felmutat olyan példákat, amelyek inkább a geometrikus szigorúságot és zártságot választják kifejezőeszközükkül.

Csaba László 1964-ben elkészült hollóháza i római katolikus templomának a maga idejében nagy hatást kiváltott épülete mutatja a legklasszikusabban ezeket a jellemvonásokat. Fekvő háromszög hasábok, nagy tiszta síkok: ez körülbelül minden, amit az építész fegyvertárából itt elővett. Mégis ezek kapcsolata, elhelyezése a zöld környezetbe relaxáns élményt gerjeszt s a

3. kép

4. kép

megtisztulás örömét sugallja (4. kép).

Térbeli rácsostartó, tehát egy fémszerkezet absztrakt rajza a fő attrakciója Szabó István 1982-es dunaújvárosi református templomának. Maga a tömeg is érdekes: szintén primér geometrikus formák, itt egy csúcsára helyezett, de két szembelevő csúcsán lemetezett kocka idomról van szó.

Az eddigiekben ismertetett érdekes architektúrák sokféle szint hoz-

tak be a magyar egyházi építészetbe és építészetünkbe egyáltalán.

Képzettársításokra, gondolatíságra ösztönöznek, bemutatják az anyagok és formák belső erőit, játékát. Mégis erősebben kerülünk hatása alá azoknak, amelyekben a finom utalások, szimbólumok sokrétúsége, ezek tudatos alkalmazása bizonyítja az alkotói elmélyültséget, az építészeti kifejezés lehetőségeit.

Szamosbecs református templomát 1964-ben készítik el Bachmann Zoltán tervei szerint. Már az alaprajz is szimbolikus értelmű: a közepén kiöblösödő ívelt forma a hal alakját mutatja. Az íves vonalvezetés a síkról a térre is áttevődik, s így maga a tömeg is csupa szobrászias hajlat és lágyság. Ezt húzza alá és tartja rendben a tető és fal közötti ablaksáv szalagja.

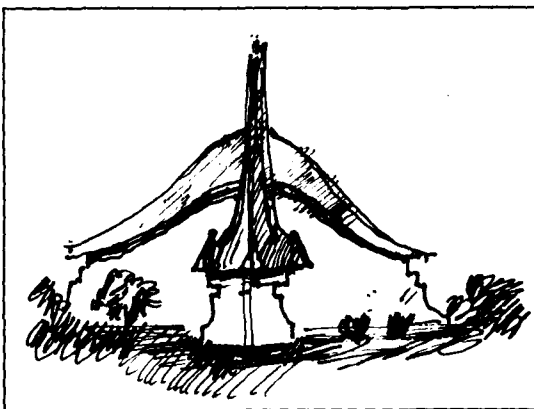
A templom elé a szabolcsi gyönyörű faharanglábak stilizált mását állította az építész, így adva meg a helyi milió hangulatát. Érdekes felfigyelni arra, hogy a harangtorony talapzatának formája is a harang sziluettjét adja (5. kép).

Budapesten, a XI. kerületi Ildikó téren készítette el Szabó István másik református templomát (6. kép).

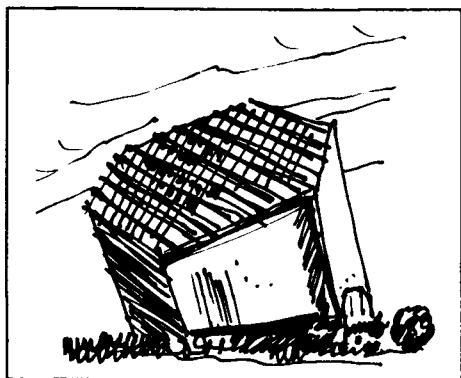
A kép első pillanatban meghökkentő, lévén hogy a templom egy hatszögű, földre állított ferde hasáb alakját formázza. A másik két szemben fekvő oldala a talajra merőleges, itt vannak a bejáratok. Az elmondottakból is következik, hogy az alaprajz centrális. Lefedő szerkezete rácsos tartó, melynek csomópontjai kálvinista vallási jelképet, csillagot mutatnak. A ferde hasáb éleire merőleges üvegezett síkon történik a fény bejutása a templomba. E felületet lamellákkal látta el az építész.

Acél és alumínium lemezek, kék csempeburkolat, fehér térrács alkotják itt az architektúra meghatározó elemeit, amelyekkel — a dunaújvárosi templomhoz hasonlóan — az ipari építészet hangja ismerhető fel a szakrális épületen. De nemcsak ez. Az égre irányuló, nagy üvegfelület, mint hatalmas rádióteleszkóp figyel, várja a Jelet, hogy közvetíthesse az emberek felé.

Zárjuk most áttekintésünket a modern magyar templomépíté-

5. kép

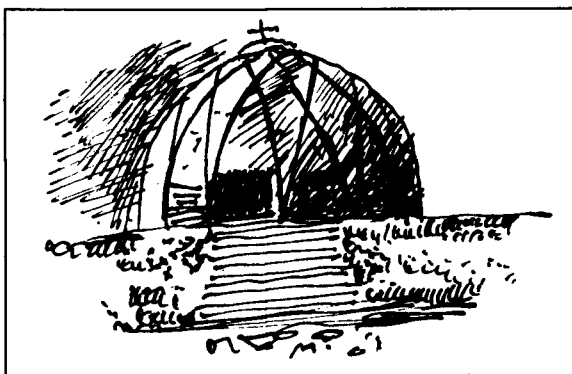
6. kép

amelyet kívülről vörösréz lemez burkol be. A templom mellett, hogy jó funkciójú és kiváló akusztikájú, sokrétű képzettársításra ad alkalmat a szemlélőnek. A kupolában felfedezhetjük a Szent Erzsébetre utaló stilizált rózsát, egy kissé Szentkoronánkat. A fatartók íves futása — melynek szinte teljes gömbbé kiegészített modelljét mutatja a tabernákulum — az atomhøj elektronpályáira is utalásnak látszik. De utalhat gömbre, kozmikus testre, kupolajellegével csillagvizsgálóra: vagyis a világmindenségre. A fa koronájára, mely a látható világot példázza s gyökérzetével a szem elől elrejtetett.

Ugyanakkor lehetetlen, hogy ne jusson eszünkbe róla a jurta, a honfoglalás előtti ősi forma, amely ebben a relációban múltunk sok-sok egymásra épült rétegét, a pogányságon diadalmaskodó kereszténységet példázza: de nem az ecclesia militans-t, hanem a megbocsájító, magához ölelő egyházét.

A faanyagban rejlő szépségek további bemutatásával, a szobrászias formák érvényesítésével Makovecz Imre és társai ajándékozták meg a templomépítészetet. Az 1987-ben elkészült siófoki evangélikus templom is már ezt mutatja. Jobban artikulálta hangsúlyait az 1990-ben felszentelt paksi római katolikus templomnál. Míg a siófoki templom tömege kissé komor és várszerű, Pakson oldottabb, lágy vonalakat találunk. Nem von le a művek értékéből az sem, ha az építészettörténésznek a paksi templom a spanyol Antonio Gaudí, míg Ráskai Péter győri Szentlélek templománál (1987) mintha Le Corbusier Ronchamps-i templomát juttatná eszébe.

Amit a tanulmány elején említettünk, talán sikerült bizonyítani: az új magyar egyházi építészet gyéresebb lehetőségei mellett is meg tudta őrizni európai színvonalát, nem mellőzhető, sajátos színtörténetet jelent ezen a palettán.

7. kép

RÓNAY LÁSZLÓ

A magyar irodalom kezdetei

Ősi emlékek

Máig sem jutott nyugvópontra az a történészek, régészek, néprajztudósok, irodalmárok és antropológusok közötti vita, vajon a magyarság kultúrájára, a finn-ugor hagyomány vagy a türkökkel való találkozásunk (nekik köszönhetjük a hungarus nevet) hatott-e inkább. Kétségtelen, hogy az írással kapcsolatos szavaink török eredetűek. A különféle ágak közül a népdalok ősi gyökereit ismerjük a legalaposabban Bartók Béla és Kodály Zoltán jóvoltából. Utóbbi nem egyszer figyelmeztetett arra, hogy népzsenénk ötfokú hangrendszere egészen régi, közös örökség.

Ernek az ősi örökségnek a képviselői, a magyarság vallásos életét kezdetben meghatározó és irányító sámánok és a jelenlegi hazában való letelepedés után új kultúrát meghonosítani igyekvő papok és szerzetesek között természetesen hamarosan öldöklő harc indult meg, hiszen a kultúra nemcsak egy sajátos önkifejezés megnyilatkozási formája volt, hanem a régi és új eszmék összecsapásának színtere is. Bizonyára szép számban működtek a magyarok körében énekmondók, akik az elhunyt vagy az élő vezér dicső tetteit zengték, s még az sem egészen lehetetlen, hogy ezek a dicsőséges tettek epikus formát is kaptak. Sajnos a magyarság zaklatott történelme során a múlt rengeteg emléke tűnt el vagy lappang ma is, így hálás pozitívista feladat lehetett ugyan egy-egy ilyen feltételezett ősi eposz rekonstrukciója, meglévő és hiteles adatokra azonban aligha lehet hivatkozni velük kapcsolatban, ha csak nem ilyenek a középkori krónikák egyes leírásai. Azt sajnos tudomásul kell vennünk, hogy a finneknek sikerült rekonstruálniuk nemzeti eposzukat, a *Kalevalát*, az észteknek a *Kalevipoet*et, nekünk viszont csak mondatöredékeink vannak, s néhány olyan lírai alapforma meglétére sikerült visszakövetkeztetniük a kutatóknak, melyek ősi gyökerei nyilvánvalóak, szövegük azonban — részben a használatban való folytonos változások miatt — nem végleges. Éppen ezért megkülönböztetett szeretettel őrizzük annak a néhány ősi mondának emlékét, amelyek a magyarság történetének korai szakaszára utalnak. Közismertté tette ezek közül a csodaszarvas-mondát nagy költőnk, Arany János, a *Rege a csodaszarvasról* című feldolgozásban, s még a huszadik században is ismertek voltak azok a mondagyűjtemények, amelyekből gyerekek is megtanulhatták, hogy Árpád fehér lovon vezette a honfoglalókat. Az ősi énekek közül fennmaradt némelyik tartalmi váza, amely arra enged következtetni, hogy a kalandozó magyarok egyik-másik vezére legalább olyan csodálatos erővel rendelkezett, mint Homérosz hősei. Nyilvánvaló, hogy a ko-

lostori irodalom művelői mindent megtettek azért, hogy e pogány nyomokat eltüntessék az olvasók tudatából, ugyanakkor azonban fel is használták ezeket a régi mondákat és énekeket — amelyek formáját sem ismerjük —, egynémely elemükkel színesítve a szentek legendáit és a lovagi kor hőseinek életrajzát.

Ennyi és nem több, amit egy sajátosan ősi magyar kultúra és irodalom meg-létéről sejtethünk. A következő korszakban, a mai Magyarországon és környé-kén történt letelepedés után ez az ősi kultúra egyre többet veszített korábbi egyéniségéből, hiszen az a civilizáció, mely mindenek előtt a bencés szerzetesek működéséhez köthető, alig-alig különbözik az európaiktól. Legfeljebb az a tény jelent némi eltérést, hogy az egyházi kultúra számottevő erősödése mellett jóval vértelenebb volt nálunk a lovagi kultúra, városiról pedig évszázadokig alig lehet szólni.

Bencés hatások

Lényeges sajátossága a régi magyar kultúrának, hogy kialakulása a bencés-re-formmozgalommal párhuzamos. A térítő munkát a cseh apostola, Szent Adal-bert kezdeményezte, s Pannonhalmán is cseh anyanyelvű bencés szerzetesek telepedtek meg, akiket Szent István király az első ma ismert magyarországi oklevélben nagy birtok uraivá tett. Hamarosan monostorok működtek Bakony-bélben, Pécsváradon, Zoborhegyen és Zalavárott is. Híres a tihanyi bencés apát-ság és a Szent László király által alapított somogyvári, amely 1991-ben volt kilencszáz éves! A nagyobb központok mellett viharos gyorsasággal születtek a kisebb alapítások, amelyeknek igen nagy szerepe volt az írásosság megteremté-sében és elterjesztésében. Az írás elsajátításához természetesen iskolákra volt szükség, de mellettük hamarosan működni kezdtek a könyvtárak és az eleinte hatalmas költségeket felemésztő másoló műhelyek is. Az irodalom nyelve a latin volt, de már a legelső oklevelekben is felbukkannak olyan magyar helynevek és kifejezések, melyek révén a kor nyelvhasználatára következtethetünk. Jogi és eseménytörténeti szövegek voltak az elsők, de alighanem már a 11. században íródtak olyan történeti munkák, amelyek a magyarság múltjáról adtak képet. S mivel már László király idejében szentté avatták Istvánt, a magyarok első kirá-lyát, Imre herceget, fiát és nevelőjét, Gellért püspököt, megszülettek az első magyar szentek legendái, amelyekben a kor igényének megfelelően termé-szetesen igen gyakoriak voltak a csodás elemek. Ezek azt bizonyítják az áhitatos olvasóknak, hogy égiek és földiek között lehet átjárást teremteni a szorgos imád-ság és a rendszeresen gyakorolt aszkézis révén.

A legendákhoz hasonlóan az egyházi célzattal írt versek és drámák is az európai hagyományba ágyazódnak, annak kialakult formáit és közhelyeit köve-tik. Meglehetősen nehéz megállapítani, vajon e szövegek valóban Magyarorszá-gon születtek-e, épp ezért különleges becsülete van a *Mira Mater extitisti* kezdetű Mária-szekvenciának, amely bizonyára magyarországi szerző műve.

Más volt a helyzet a prédikációkkal, hiszen ezeket magyarul kellett elmon-dania a papnak, lévén igen szűk azoknak a rétege, akik tudtak latinul. A *Halotti beszéd és könyörgés* az első teljes magyar imaszöveg, amely átvészelte a történe-lem viharait, s azt bizonyítja, mennyit köszönhet a magyar nyelv a szerzetesek-nek, akik igyekeztek minél hajlékonyabbá tenni, s egyéni érzések kifejezésére is alkalmassá formálni mondatfűzését.

A 13. és 14. században is a történetírás volt a legfontosabb irodalmi műfaj. Egy 13. századi kódexben maradt fenn *Anonymus: Gesta Hungarorum* című munkája, amelynek szerzősége körül még ma is viták dúlnak az irodalomtudományban. Kétségtelenül izgalmas feladat eldönteni, hogy a P. dictus Magister, Péter vagy Pál nevének rövidítését jelzi, netán az előző — de elveszett — lapon említett névre utal vissza (Praedictus). A lényeg mégis az, hogy a szerző a magyarok őshazájától Géza uralkodásáig tekinti át a történelmi eseményeket, s ha koncepciója kialakításakor nyilván tekintetbe vette is a kor uralkodó nézeteit és megbízója elvárását, rengeteg fontos történelmi adatot őrzött meg az utókor számára, s annak is bizonyosságát adta, hogy a tehetségesebb történetírók milyen biztonságosan éltek a rimes prózával, melyet olykor verssé alakítottak át.

A történetírók számára bizonyára kedves kötelesség volt kielégíteni megbízójuk vagy kenyéradójuk kívánságát, mely olykor abban a csekélységben mutatkozott meg, hogy az illető nemzetséget kellett a valóságosnál fontosabbnak mutatni, olykor a magyar történelem meghatározójává, irányítójává fetisizálni. Így tett Ákos mester, aki a régi történetszemlélet radikális átértelmezésével próbálkozott gestájában, kiemelve az Ákos-nemzetség igen lényeges szerepét. Az olasz műveltségű Kézai Simon viszont ízig-vérig kiráypárti volt, s azt is felismerte, hogy a magyarság iránt külföldön megmutatkozó ellenszenvet csak akkor csökkentheti, ha szakít előadása során a hihetetlen, igazolhatatlan mesés feltételezésekkel. Így született az a zseniális ötlete, hogy a magyarokat rokonítva a hunokkal, egy nagy hagyományú, hajdan világhódító nép jogos kiválasztottságtudatának lehet szószólója. Kézai *Gesta Hungarorum*-ja, amely a 13. század végén íródott, nemcsak azért érdekes munka, mert koncepcióját következetesen megvalósítja, hanem azért is, mert korszakról korszakra felmerülnek olyan vélekedések, amelyek az ő elképzelésére támaszkodnak, úgy hivatkoznak rá, mint hiteles történeti kútfőre, akit a későbbi szerzők tudva és akarva meghamisítottak volna. A hun-magyar rokonság koncipiálásával alkalmat adott kései folytatói-nak, hogy megteremtsék a két nép közös mitológiáját, s ezzel a magyarság létének, történetének olyan sorsszerű tudatát, a kiválasztottságnak olyan büszke glóriáját alkották meg, amely sokszor megakadályozta a racionális gondolkodás és a józan tettek érvényesülését.

Az Anjou-házból származó magyar uralkodók (Károly Róbert és Nagy Lajos) krónikásai az erős, hatalmas, kiválasztott király képét hangsúlyozták, s igyekeztek a sikertelen vállalkozásokat is a lovagkor nemes eszményei megvalósulásáinak átstilizálni. Így tett a különben igen tehetséges *Küküllői János* is Nagy Lajos király életrajzát szerkesztve.

Látszatra rendkívül pontosan és hitelesen építette föl munkáját, hiszen beleoldozta a hozzáférhető források adatait, s egy-egy kancelláriai adományozó irat nagyszerű alkalmául szolgált, hogy az adományozó kiválóságát zengje. Egyébiránt az ő művében is kísért a jellegzetes magyar betegség: a tények helyett — melyek nem mindig voltak oly nagyszerűek, mint amilyennek mutatta őket — inkább lovagi ideálképeket rajzolgatott, s fényes győzelmek egész sorát koncipiálta; hitelessé csak ott vált, ahol az öregedő király lelkiségét ábrázolta.

Lírai kezdemények

Az Anjouk százada után a történetírás hosszú ideig visszaszorult, annál fontosabb lett a himnuszköltészet, amely a későbbi világi líra alapjait is megvetette. A magyarországi himnuszköltészet jellegzetes egyéni műfaj, a *historia rythmica*, himnuszok, antifonák és responsoriumok együttese, a magyar szentek legendáinak liturgikus célra történt átköltése. A szerzetesrendek emellett saját szentjeik verses officiumait is megírták, a domonkosok Szent Margitét, a pálosok Remete Szent Antalét, s ezekben az európai hagyományba illeszkedő verses művekben olykor jellegzetesen magyar érzések is kifejezést nyertek, s megfogalmazódott bennük egyfajta történetkritika is.

A ferences és domonkos rendi apácák nem éppen magasrendű latin tudásukról voltak nevezeteseek: számukra le kellett fordítani a liturgikus szövegek egy részét, s a nemes hölgyek is igényelték a szép magyar nyelvű imádságokat. Az első teljes magyar nyelvű vers, az *Ómagyar Mária-siralom* — amelyet 1922-ben fedeztek csak föl — alighanem ilyen célzattal íródott s benne nagy művészi erővel fejeződik ki a misztikus érzés. Épp ez a művészség sejteti, hogy a vers nem előzmények nélküli, sajnos ezek egyelőre ismeretlenek.

A misztikus életérzés bemutatására való törekvés e kor népszerű olvasmányait, a legendákat is jellemzi, mindennek előtt a domonkos apácák üdvösségre vezérlő *Margit-legendáját*, amelynek egyik legérdekesebb része Margit kolostori életmódját tárgyalja, s a szent jellemvonásai mellett az emberét is hitelesen mutatja be. Megmutatkozik a legendában a szociális kritika is: a latin nyelvben jártas, a kanonizáció jegyzőkönyveit alaposan ismerő szerző, aki alighanem a 14. század második felében készítette művét, elég élesen bírálja a királyi udvar és a főpapok erkölcstelen életvitelét, azt a szellemet, amely ellenében Szent Ferenc igyekezett megújítani az egyházat, amikor azt a szegények és kivetettek reménységévé formálta.

Nem véletlen, hogy az 1370 körül magyarra fordított *Ferenc legenda* is páratlan népszerűségnek örvendett. A kedves, naiv epizódokból egybeszótt történet bizonyára a ferences apácák olvasmányául szolgált, s azt bizonyította ékesszólóan, hogy az isteni kegyelem nem ismer lehetetlent: beavatkozásával megszabadulhatunk bűneinktől és szembeszállhatunk a világban tapasztalható rosszal.

Biblia fordítások

A középkori irodalom nemzeti nyelvűségének, a latintól való elszakadás folyamatának hatalmas lendületet adtak a *bibliafordítások*. A különféle laikus mozgalmak, s az egyház által eretneknek nevezett irányzatok elsősorban a parasztság körében hatottak. Az ebből a néprétegből kiemelkedettek hamar felismerték, hogy meg kell szüntetni az írás magyarázatának, értelmezésének privilégiumát, s ennek leghatásosabb eszköze az eredeti szöveg hiteles fordításának elkészítése. Nem véletlen, hogy az első nagyigényű magyar bibliafordítást két szerzésmű magyar pap, *Tamás és Bálint* készítették, akik a huszitákat tűzzel-vassal írtó ferences inkvizitor elől sietve távoztak Moldvába, s itt tettek pontot művük végére. A fordítás elkészítése közben hívek maradtak a Vulgátához, megdöbbenést azzal keltettek, hogy a korban meglehetősen elhanyagolt ószövetségi részeket,

kivált a próféták fenyegető, apokaliptikus látomásait is beépítették a szövegbe. Ez utóbbi részeket nem volt nehéz a korra érteni...

Nem csoda, hogy a *Huszita biblia* nem lett általánosan elfogadott és ismert olvasmány. A különféle szerzetesrendekhez csak részletei jutottak el, s a huszita mozgalom szétverése után a kézirat is részeire szakadt. Döntő jelentősége nem a fordított szövegek aktualizálásra is alkalmas voltában rejlett, hanem inkább abban, hogy megteremtett egyfajta írott nyelvi normát, amely hozzájárult a sokféle, egymásba folyó nyelvjárások írásbeli egységesüléséhez is.

Kulturális felvirágzás

A magyar történelemnek talán legfényesebb korszakát képviseli Hunyadi Mátyás uralkodása, amely igen jelentős kulturális eredményeket is hozott. A szerzetesrendek körében nagy változások kezdődtek, kivált a ferencesek, a domonkosok és a pálosok élvezték a Hunyadiak jótékony támogatását. Egyházi vezetésű vallásos egyesületek (fraternitasok) jöttek létre, amelyeknek értékes könyvtárai voltak, tagjai kéziratmásolással s a meglévőkből újak kompilálásával foglalatoskodtak. A szerzetesrendekkel összefogva misztériumjátékokat rendeztek, amelyeket hatalmas nézőközönség csodált meg. Egyre-másra születtek a nagyszerű kivitelezésű, művészi szempontból is méltánylandó kódexek, amelyekben gyakran szerepelnek latinról magyarra fordított prédikációs szövegek. A meglehetősen csavaros szellemi mutatóványok, amelyekben oly nagy ügyességgel vitézkedtek a kor teológusai, vajmi kevésbé érdekelték az egyszerűbb hívőket és a magasabb műveltségből alig részesült apácákat sem, számukra e tanokat és finomságokat közérthetővé épp a prédikációk, a korszak népművelésének legfontosabb és leghatásosabb eszközei tették. A kései kolostori irodalomnak talán legjelentősebb alakja, *Temesvári Pelbárt* (1440-1504) is ilyen célzattal prédikált mind nagyobb lelkesedéssel.

Pelbárt ferences szerzetesként került a krakkói egyetemre tanulmányait végezni, s onnan 1471-ben teológiai doktorátust szerezve tért haza. 1483-tól rendje budai főiskoláján dogmatikát tanított, majd Esztergomban működött, utóbb ismét Budán.

Életének legnagyobb művén, a *Pomerium sermonum*on majdnem tíz évig dolgozott. A beszédgyűjtemény darabjai valószínűleg nem hangzottak el. A szerző Aquinoi Szent Tamással szemben nagy vehemenciával védelmezi a ferences Duns Scotus igazát, valószínűsíthetjük azonban, hogy vélt hallgatóságát a két egyházdoktor tanításának különbségei aligha foglalkoztatták. Pelbárt maga is tisztában volt azzal, hogy nem éppen könnyű teológiai anyagát közérthetőbbé kell tennie. Ennek érdekében példákkal és legendákkal színezte előadását. Legfontosabb forrása e tekintetben természetesen a páratlanul népszerű *Legenda Aurea* volt, de felhasználta az antik klasszikusokat, sőt a magyar mese- és mondavilág egyes elemeit is bedolgozta prédikációiba.

Tapasztalatainak és ismereteinek összefoglalásául *Aureum Rosarium Theologiae* című teológiai kézikönyvét szánta. 1500-ban fogott hozzá, de csak két kötetével készült el. A befejezése a ferences rend másik büszkeségére, *Laskai Osvátra* várt, aki ugyancsak kiemelkedő alakja volt a prédikációs irodalomnak. Szemléletére szigorú erkölcsisége a legjellemzőbb, s fontos, sok változatban tovább élő gondolata, hogy a törökök csak azért érhettek el egyre nagyobb hadi sikereket, mert a magyarság megromlott, s bűnei miatt Isten ellene fordult.

A bűnös nemzet képzete

Mintha a történelem igazolni akarta volna felfogását: Magyarország egyhamar elveszítette azt a súlyát és nemzetközi szerepét, amelyet a Hunyadiak alapoztak meg. A mohácsi csatavesztés (1526) következtében a magyarság Európa folyvást szorongatott, önállóságáért küzdő kis népei közé süllyedt vissza. Ebben az időszakban írta prédikációit a lövöldi karthauzi rendház vagyongazdálkodója, akinek nevét sem tudjuk, így *Karthauzi Névtelenként* tartjuk számon. Legendáinak gyűjteményét az Erdy-kódex őrizte meg az utókor számára. Műve előszavában világosan kimondja, hogy új korszak jött el, s az eretnokségeknek, s a nemzetet ért sorscsapásoknak csak úgy lehet gátat vetni, ha visszatérünk a biblia szellemiségéhez, s mindent megteszünk azért, hogy a szentírási elvek és eszmények válogatás nélkül mindenki életét és szemléletét áthassák. A program világos: az ismeretlen karthauzi ugyanazt hirdette, amit a reformátorok: anyanyelven kell olvasni a Szentírást. A jelek szerint fogalma sem volt arról, hogy ilyen fordítás már elkészült, hiszen keményen ostromozza kortársait, hogy lustaságuk miatt nincsen magyar biblia. Ő is azt a gondolatot variálja, amit az apokalipszis közelségétől áthatott többi prédikátorok, akik a törököknek a kereszténységen aratott győzelmeit a világban tapasztalható bűnökkel hozták összefüggésbe és komoran prófétáltak a világ végéről. Szembeállítja a múlt tiszta és nemes erkölceit a jelen romlottságával. Ezt a célt szolgálják a beszédei közé iktatott legendák, amelyekben sok a fantasztikus, novellisztikus elem, de a múlt magyar szent királyairól szólva történeteszméletének józansága is figyelemre méltó.

E novellisztikus elemek mind erősebben szövik át a kései kódexek legendaanyagát. A szentek életének és csodatetteinek elbeszélése során egyre inkább megfigyelhető egyfajta szépírói igény jelentkezése, amely olykor a legenda szerkesztésében (*Barlám és Jozefát legendája*), olykor a kalandok érzékletes előadásában (*Makárius-legenda*) jut érvényre. Akad e kései legendairódalomnak olyan darabja is, amelynek írója már arra is gondot fordított, hogy hősének lelkiségét is behatóan mutassa be és kellően indokolja gondolkodásának fordulatait. Az *Elek-legenda* nem véletlenül lett ennek az időszaknak talán legnépszerűbb mintadarabja. Ebben is, de a nagy népszerűségnek örvendő példákban és látomásokban is megfigyelhető a korábbi, elsősorban az askézis dicséretét zengő mintáktól való tudatos eltávolodás: a történetek színesek, elevenek, s bennük érdekes ellentét feszül a szép emberi világ és a borzalmasnak mutatott halál között, amely már nem feltétlenül a földi élet koronája. Érezhető ebben a szemléletváltásban a reformáció hatása is. Az egyházas érületű drámák és énekek is akkor indultak igazán virágzásnak, s hatottak széles tömegekre, amikor a reformáció tollforgatói felismerték ezek mozgósító hatását. A kolostorokban élő, vagy oda menekült szerzetesek közül csak a ferences *Vásárhelyi András* érdemel figyelmet, aki Szűz Mária litániaszerű dicséretét zengi, hazafias elemekkel is átszótt nevezetes *Cantilenájában*.

Hibás történelemszemlélet

A korszak vége felé Európához hasonlóan Magyarországon is megjelent egy világiakból álló értelmiségi-írastudó réteg, a deákoké. Tőlünk nyugatra a deákok nagyjából a városi polgárság fiaiból toborzódtak, nálunk viszont a nemes-

ségből, s ez természetesen befolyásolta e réteg szemléletét és világnézetét. Az igazságszolgáltatás ügyeivel foglalkozó kisebb királyi kancellária munkatársai között hamar feltűntek a világi nemesek, akik lelkes szószólói voltak a köznemesiség érdekeinek, a „*natio Hungarica*” eszméjének, amely minden nemest egyenlőnek mondott, de ebből az egyenlőségből gondosan kizárta a jobbágyságot. Most mutatkozott meg igazán, milyen ártalmas magvakat vetett el Kézai Simon Gestájában, amikor a hun-magyar rokonságot ideologizálta meg. A szittya-hun eredettel büszkélkedő magyar nemesek lelki szeme előtt egy új világhódító árnyképe lebegett, aki majd eljő és igazságot tesz. Ez a gondolatkör szövi át *Turóczy János* nagy gonddal — tizenkét évig — készített *Chronica Hungarorum*-ját (1488), amely a magyar történelmet Attila uralkodásától Mátyásig tekinti át. Igazi széprőíri tehetséggel rendelkezett, művének egyes részei drámai hatást keltenek.

A deákok közül néhány ügyes verselő is feltűnt. Fő érdemük nem egyéni hangú, maradandó lírai értékek megteremtése volt, hanem az, hogy tevékenységük nyomán alakult ki a magyar nyelvű világi műköltészet. Nagy kár, hogy ennek első darabjai szinte teljesen elenyésztek, így szinte semmit sem tudunk például a szerelmi líra kezdeteiről, holott a műfajnak a nyugati világban ekkor már nagy alakjai tevékenykedtek.

A reneszánszba való lassú átmenet mindenestre megkezdődött. Érdekes, hogy a nem túlságosan gazdag irodalmi termést hátrahagyó középkori magyar irodalomban már megszilárdult néhány olyan gondolati elem, amely a későbbiekben sokféle változatban ugyan, de megőrződött, s irodalomszemléletünket befolyásolta.

Ilyen mindennek előtt a magyarság kiválasztottságának tudata: a keresztény Európa védelmezőjének büszke, ugyanakkor magára hagyott, tragikusan fenséges képe. Ilyen az ősi gyökök iránt való nem titkolt vonzódás, mely kellő történelmi anyagot is kapott egyes gestákban és krónikákban. S ekkor szilárdult meg az a később felmérhetetlen károkat okozó szemléletmód is, amely a nemesiséget tekintette a nemzet gerincének, a nemzettudat letéteményesének. Ennek is része volt abban, hogy a „polgári” irodalomhoz nálunk mindig baljós értelem tapadt, mintha az idegenből importált képződmény lett volna, melynek semmi köze a magyarság nemes, fennkölt hagyományaihoz.

Tény, hogy ép, egészséges nemzettudat kialakulása, annak irodalmi kivetülése a mohácsi csatavesztés és Magyarország három részre szakadása után szinte lehetetlenné vált. A Habsburg-ház irányította részekén még megerősítést is kapott a nemesség kiválasztott voltát hirdető szemléletmód, amely egyre nyíltabban nevezte hazafiatlanoknak az erdélyi részekén élőket, akik kétségbeesve egyensúlyoztak a két nagyhatalom, az osztrák és a török között. A török uralom alá tartozó részekén az irodalomnak csak orális művelésére nyílt rendszeres lehetőség, s ebben elsősorban a vándorprédikátorok jeleskedtek, akiknek fontos szerepe volt a nemzettudat megőrzésében és megerősítésében.

A történelmi események paradox következménye lett, hogy a nálunk is komoly fellendülést hozó humanizmus, illetve a humanista irodalom képviselői szembekerültek azokkal a literátus személyiségekkel, akiknek nem volt módjuk külföldi egyetemet végezni. Már ekkor megfigyelhető az a megosztottság, amely később tragikus következményeket okozott a magyar irodalomban.

A humanista irodalom I.

A középkori kultúra még virágzott, amikor Magyarországra már beszüremkedett a reneszánsz kultúra. A királyi kancellária mindig a legjelesebb külföldi egyetemen végzetteket alkalmazta, s a 15. században ezeket az egyetemeket már teljesen áthatotta a humanista szellem, amelyet a kancelláriában működő értelmiségiek szélesebb körben is propagáltak, terjesztettek. A közvélekedés szerint az itáliai egyetemeken oktattak a legmagasabb színvonalon, így a mohácsi ütközetig oda jártak a kancellisták. Később megnőtt a bécsi és a krakkói egyetemek tekintélye és vonzása is.

Szűk körű műveltség

Rendkívül izgalmas volna felmérni, milyen mélységben hatott nálunk a humanista irodalom, miképp aránylott egymáshoz az írók és olvasók száma. Tény, hogy eleinte alighanem egymás műveit olvasták a humanisták, kivált, míg ennek az irodalomnak a tevékenységi központja kizárólag a kancellária volt. Az ott dolgozó hivatalnokok mindennapi tevékenységükben érvényesíthették az irodalmi szempontokat, szónoki beszédek vagy levelek szövegét készítve. E tevékenységüknek szigorú mintái voltak. *Vitéz János* volt talán az egyetlen, aki egyéniségét is belevitte leveleibe és orációiba. Ő már kifejezetten irodalmi igényrel is írt leveleket, s az egyikben meglehetősen fölényrel értekezett a „gyalogos irodalomról”, a szólni tudás túlértékeléséről. Az ő rokonságába tartozott a retorikus stílus nagymestere, *Váradai Péter*, aki jellegzetesen magyar karriert futott be: Bolognában végezte tanulmányait, majd hazajöve előbb királyi titkár, aztán Mátyás király kancelláriájának vezetője, 1482-ben kalocsai érsek, a bíborosi kalpag várományosa, amikor 1484-ben szembeszegült a királlyal és börtönbe került. Onnan csak 1490-ben szabadult, immár felvértezve a nagy bölcsességgel: „...kockázatos tört hajóval kimerészkedni a viharos Eurippusra”, azaz okosabbnak látta visszatérni a humanista stúdiumokhoz. Ezek eredményeképp született egy 16. századi gyűjteményben fennmaradt *Leveleskönyve*, amely igazi stílusművésznak, szellemes embernek mutatja.

A magyarországi humanista irodalomnak igazán nagy alakja csak egy volt, *Janus Pannonius*.

Janus Pannonius (1434-1472)

Költészetének indulását, első műfajait a ferrarai környezet és a humanista konvenciók határozták meg. Tehetségét inkább az sejteti, hogy félelmetes mennyiségben ontotta az epigrammákat, amelyek írásában Martialis volt a mintája, s tiszteletet parancsoló szatirikus erővel támadt a meglehetősen elvilágiasodott, a földiekkel nagyon is megelégedő pápaságra s magára a pápára is, aki 1450-re Szent-

évet hirdetett, hogy a kiürült kasszát valamelyest megtöltse. Tódultak a zárándokok, dőlt a pénz és pusztított a pestis. Kell-e jobb téma egy epigramma-írónak...?

*Vak hite által e nép üdvöt nyer-e, nem tudom én azt.
Am bizton tudom azt, hogy nyer a pápa vele.*

Nem kisebb tehetséget árult el az erotikus epigrammákban sem, amelyekben nem fukarkodott a ravasz sejtetésekkel és az obszcén célzásokkal sem. „Ő a világ első kamasz költője — írja Gerézdy Rabán —, aki — tizenhetedik születésnapjára írt epigrammájában — forrongó önmagát és magán keresztül a kamasz fiú testi és szellemi öntudatra ébredését verse rögzítette (*De sua aetate*).” Később jóval kevesebb szerelmes epigrammát írt — furcsa is lett volna, ha a pécsi püspök erotikus versezeteket szerез —, jórészt alkalmi megbízatásokat vállalt e műfajban. Még egyszer és utoljára azonban kitombolta magát benne. A célzott ezúttal II. Pál pápa volt: 1465-ben történt beiktatásán ő képviselte Mátyás királyt, akinél a pápa utóbb alaposan eláztatta. Ez az epigramma-ciklus nem mindennapi karriert futott be: állandó szereplője volt az antiklerikális gyűjteményeknek, s Ludwig Pastor, a pápák neves történetírója is foglalkozott vele II. Pál pápaságáról írva, cáfolva Janus, a „történetíró” „rágalmait”.

Magyarországon írt epigrammái elmélyültebbek, személyesebbek, némelyikben egészen megfelelnek a szinte kötelező humanista előírásokról, olykor finom jelképiséggel is él bennük mint a méltán híres *De amygdalo in Pannonia nata* című „elegico-epigrammában”, amelyben önmagát és sorsát hasonlítja a korán nyílt s pusztulásra ítélt mandulavirágokhoz.

Igazi lírai tehetség volt, minden műfajban képes jelentékeny költői teljesítményre, igazán maradandóak azonban az elégiái, s talán épp azért, mert ezekben érezhetően szakított a humanista hagyományokkal, s szabadjára engedte egyéniségét. Érdekes, hogy e kiváló és hatalmas tudású humanista nem akkor írta igazán maradandó költeményeit, amikor ösztönző, vele egyívású művelt ifjak társaságában lehetett, hanem amikor előbb rövid időszakokra, majd véglegesen hazatért. Bár az árvaság és a számkivettetés már az antikvitástól kezdve közhelynek számít a lírában, s ezt az érzéskört természetesen szívesen variálták a humanisták is, Janus Pannonius mindezt sokszorosan megélte, amikor szembe kellett néznie a mind közelebb és az egész humanizmust fenyegető török veszedelemmel, mégpedig olyan közelségből, melyről külföldi barátai nem is álmodhattak.

Ami Ferrarában, Padovában vagy Rómában „hír” volt, s hírértékét kellett érzélemmel telített versebe szedni, az neki élménye, megszenvedett tapasztalata lett. Nem véletlenül írt megrendítő sorokat egy háborút jelentő üstökösről (*De stella aestivo meridie visa*), s bár egyes verseiben, elsősorban az érzelmi ellentétek gondos szerkesztésében érezni lehet a szinte motorikusan mozgó költői sztereotípiák jelenlétét, amikor szenvedéseit, súlyosbodó betegségét választotta témául (*De se aegrotante in castris*), egyszeriben szétfeszíti a hagyományos kereteket, s verse a szenvedő, a halállal perlekedő mindenkori ember jajszavává hangosodik. S minél inkább szakított a politikával, annál személyesebb, egyénibb lett költészete. A mitologikus hagyományt is a valóságból szerzett, szorongató élménnyel szembesítette (*De inundatione*). A valóságos élmények, a rómainál oly-

annyira eltérő magyar táj elemeinek a humanista vers sablonjaiba illesztése és ilyenén ábrázolása költészetének egyik egészen egyéni, világszínvonalú lírikusává avatta. Joggal lehetett büszke arra, hogy ő teremtette meg Magyarországon a humanista lírát. Hogy utókora mily fontosnak tekintette működését, az is jelzi, hogy a magyar filológia — amelynek jeles szövegkritikai teljesítményei is voltak — az ő műveinek kiadását, értelmezését tekintette egyik alapvető feladatának, már csak azért is, mert minden lelkesült humanista érezte, hogy a magyar humanizmus épp Janus Pannonius életművében talált kapcsolatot az európaival s lett annak egyenrangú társa. *Werbőczy István* a jeles és a *Tripartitum* megalkotása révén hirhedt jogtudós is azzal a gondolattal foglalkozott, hogy minden más kortársánál több Janus-verset ad majd ki, e tervét azonban a parasztháború (1514) kitörése megghiúsította. Növelte Janus Pannonius kultuszát, hogy az irodalom többi ágában nem született a humanista eszményeknek megfelelő, azokat minden szempontból kielégítő alkotása. A Magyarországon működő olasz történetíró, *Antonio Bonfini* ugyan „négy és fél” könyvben megírta a magyarok történetét, de ez a munka épp legérdekesebb részleteiben nem követi a humanista tradíciót. Bonfini ugyanis a szájhagyományból ugyancsak merített s a halomásból szerzett adatoknak is hitelt adott, ez azonban csakis rosszállást válthatott ki egy jobbfejta humanistából, aki mindennél többre értékelte anyaga kritikus elemzését és megszerkesztését.

Természetesnek kell éreznünk, hogy a következő évtizedek humanista költészetének nyomvonalát is Janus Pannonius szellemisége határozta meg, jöllehet követői között egyetlen hozzá mérhető tehetség sem akadt, tisztes színvonalú verseik inkább az iskolák dicséretére szolgáltak, s a poétikai képzés magas színvonalát jelezték. Kivételt csak *Taurinus István* (+1591) hexameterekben írt öténekes eposza, (*Stauromachia, id est crutiatorum servile bellum*; Keresztháború, avagy a keresztések rabszolgaháborúja) a Dózsa parasztháborút mélységes ellenszenvvel bemutató dühödten nemespárti versezete jelent, s a bencés *Nagyszombati Márton* Bécsben megjelent terjedelmes *Ad regni Hungariae proceres* című buzdító verse, amely Nándorfehérvár eleste (1521) után született, s a török elleni harcra, összefogásra buzdított. Figyelmeztetését azonban a magyar nemesség sehogy sem akarta meghallani.

Mohács után

A gyászos mohácsi csatavesztés után lett uralkodó Magyarországon a reneszánsz, bár meglehetősen sajátos körülmények között, s szűk körre terjeszkedve. A nemzeti királyság intézménye voltaképp végnapjait élte, Zápolya János, akit a nemesség nagy lelkesedéssel választott királlyá, minden volt, csak erőskezü, vezetésre termett egyéniség nem, az ország egyharmadát a török tartotta megszállva, s rendszeresen, elvszerűen pusztította e részt, az ilyesmi pedig nem kedvez a humanista életszemléletnek. A Habsburg Ferdinándnak maradt országrészen sem volt komoly szerepe a másutt kultúra-támogató nemességnek, városi polgárság pedig alig-alig létezett. Az elszegényedett középnemesek nagy többsége egy-egy sikeresebb, gazdagabb társához csatlakozva feladta sokat hangoztatott önállóságát, s ez történt a kultúra hivatásos művelőivel is, akik vagy otthonra találtak egy fényesebb udvartartásban, vagy a végvári harcokban jeles-

kedtek, vagy vándorló koldusként zengték a régi dicsőséget. A magyar humanizmus budai központjában török zászló lengett, a humanisták a két király környezetében kerestek oltalmat. A Habsburg uralkodók számára természetesen magyar nyelvű kultúra nem létezett, így hát a magyar irodalom hatóköre lényegében Erdélyre korlátozódott. Az ország keleti részén regnáló János király környezetéből került ki a levélműfaj és a humanista emlékirat egyik jeles mestere, *Brodarics István* (+1539), aki a mohácsi csatáról írt beszámolójával lett ismert. Ebben szigorúan a tények leírására szorítkozik, s ezzel tett drámai hatást.

Váradon szerezte műveltségét *Oláh Miklós* (1493-1568), aki Erasmus környezetén nyert fontos indíttatásokat szemléletének kialakításához. *Hungaria* és *Attila* című munkáiban ő is a régi dicsőséget állította szembe a mohácsi tragédiával. Két nagy uralkodót állított ideálképpen kortársai elé: a hun Attilát és Mátyás királyt. Mindkettő az erős központi hatalom megteremtésével ért el sikereket, s e nélkül — figyelmeztet a szerző — a magyarok aligha reménykedhetnek a jövőben.

Diplomataként is sikereket ért el a dalmáciai születésű *Verancsics Antal* (1504-1573), aki mint ösztönző, mások írásra és emlékezésre buzdítója szerzett érdemeket, hiszen számtalan forrásértékű emlék az ő buzgólkodása révén nyerte el írásos alakját.

Verancsics Antal jellegzetes képviselője volt annak a humanista magatartásnak, amely nem elégszik meg egyetlen tudományág művelésével. A szó legjobb értelmében polihisztor volt *Zsámboki János* (1531-1584) is, akit a nemzetközi tudományos élet Johannes Sambucus néven ismer. Csaknem minden külföldi társasággal kapcsolatot tartott, szövegkiadásait mindenütt példaképp emlegették. Igazi filológiai bravúrnak minősültek kétnyelvű — görög-latin — kiadásai, amelyeknek latin fordítását és magyarázatait ő készítette. Kortársai költészetét is nagyra becsülték. Európában ő képviselte hazánk érdekeit, hogy a külföld jobban megismerhette Magyarországot, abban döntő szerepe lett azzal, hogy magyar tárgyú művek utánnyomásait készítette el: Bonfini-kiadása példaként, a 19. század elejéig forrásértékű munkának minősült a magyar történelemmel foglalkozó európai kutatók számára. (Hogy ez hasznunkra volt-e, más kérdés.)

Népszerűsítő bibliafordítások

A magyar társadalom kultúráját nemcsak a drámai történelmi körülmények formálták, hanem az a tény is, hogy egyre szélesebb lett az a laikusokból álló réteg, amely végletes nyomorúsága és reménytelensége miatt nemcsak a buzdító prédikációkból merítette reményét, hanem szeretne volna eredetiben is olvasni azok ösztönzőjét, a Szentírást. Ez a kívánság találkozott a humanista bibliafordítók törekvéseivel, akik viszont szerették volna az addigi fordítások hibáit kijavítani és a szövegeket kellő nyelvismerettel és kultúrával az eredeti pontos mondanivalójához közelíteni. Erasmus gyakran hangoztatta, hogy az Újszövetséget mindenkinél a saját nyelvén kell olvasnia, s ennek a kívánságnak tett eleget a három magyar erasmista biblia-fordító: a kalandos sorsú *Komjáti Benedek*, a fordításával az anyanyelv fejlesztését is szolgálni vágyó *Pesti Gábor* aki ugyanezen eszmétől áthatva élete végén hatnyelvű szótárt is kiadott, és mindezen fölött *Sylvester János*, aki saját műhelyében jelentette meg Újszövetség-fordí-

tását 1541-ben. Míg Pesti Gábor szinte szolgai módon követte Erasmus kiadását, Sylvester János a görög szöveget vette alapul, s rendkívül nagy gondot fordított annak értelmezésére. Bár nem volt nagy stilszta, a költői emelkedettség is hiányzott belőle, amely pedig a szentírás szövegek tolmácsolása során elengedhetetlen, hűsége, pontossága vitathatatlan. Fölsimerte, hogy a Szentírás csak akkor teljesítheti küldetését, akkor juthat el mindenkihez, ha megpróbálkozik az addig meglehetősen zűrzavaros magyar helyesírás egységesítésével. Ilyen irányú törekvéseit később Héltai Gáspár teljesítette be, de több általa kezdeményezett hangjelölés máig érvényben maradt.

Ahhoz, hogy a megértésre való törekvés, egyfajta irodalmi demokratizmus tudatos program legyen, a reformációnak kellett eljőnnie, amely alapvetően változtatta meg a magyar kultúrszemléletet és a kultúra szerkezetét is. Egycsapásra végeszakadt az egyházi-vallásos művészetnek, s emellett az egyházművészetek fejlődése is törést szenvedett, hiszen a puritán szemlélet csak annyit engedett, hogy a nyomtatott könyveket metszetekkel ékesítsék. Ugyanakkor megnövekedett az általános műveltség színvonala, amelyet a reformáció iskolapolitikája is eredményesen szolgált, az írás-olvasás alapos elsajátításával. A sárospataki, debreceni, gyulafehérvári és kolozsvári iskolák egészen magas színvonalúak voltak, némelyik napjainkban is a magyar oktatásügy fontos szellemi központja. Debrecenben nyomda is létesült, itt és a kolozsvári műhelyben jelent meg az akkori magyar könyvtermés fele. Még a hódoltsági területen működő prédikátorok egy részének műveit is ezekben a nyomdáknak adták ki, hiszen az iszlám tiltotta a könyvnyomtatást.

Teológusok, hitvitázók

A reformációnak természetesen elméleti vonatkozásban is igazolnia kellett önmagát. Nem véletlen, hogy térhódítása kezdeti szakaszában egyre-másra tűntek fel jeles teológusok, akik népszerűsíteni igyekeztek a vallásalapítók gondolatait, s emellett cáfolni ellenfeleik állításait. *Dévai Bíró Mátyással* kezdődik e népszerűsítő teológusok sora, Szegedi Gergellyel, a váradi ferences rendfőnökkel vívott szellemi küzdelme e sokfelé dívó műfaj első magyar jelentkezése. Dévai kísérleteit teljesítette ki *Méliusz Juhász Péter* (+1572), a tiszántúli református egyházkerület nagytekinélyű és nagyhatású püspöke. Debrecenben ő tette a magyarországi reformáció külföldön is számon tartott központjává. Évszázadokra határozta meg a magyar református egyház belső szerkezetét és életformáját a debreceni zsinat által jóváhagyott hitvallása és szervezeti szabálygyűjteménye. Prédikációi, amelyeket több gyűjteményben is közzé tett, valóságos értekezések, bennük hatásosan és nagy szellemi felvértezettséggel támadta a katolikusokat és a kultúra iránt közömbösséget tanúsító urakat. E magatartása is hozzájárult hatalmas tekintélyének kialakulásához.

Méliusz ellenfele az antitrinitárius mozgalom vezére, *Dávid Ferenc* (+1579) volt, kinek tragikus sorsa a magyar drámairodalom művelői számára is hálás téma. A leghatásosabb drámai művet a huszadik századi Németh László írta róla. Csillagzata akkor állt a legmagasabban, amikor János Zsigmond udvari papjaként terjeszthette tanait, a fejedelem rokonszenvétől kísérve. Ura korai halála után Báthori István részben politikai megfontolások alapján szembefordult

az antitrinitarizmussal, s Dávid Ferenc végül is börtönben fejezte be életét. 1567-ben megjelent *Rövid magyarázatában* kifejtette az antitrinitáriusok hitvallását a Szentháromság lényegéről. Az egyház a pápák vezetésével nem Krisztust képviseli a világban — fejtette nagy hévvel —, hanem az Antikrisztust. Úgy hitte, hogy nemzedéke életében bekövetkezik a teljes megtisztulás, melynek során eltűnnek a Szentháromság-hívók és megtérnek a zsidók és a pogányok is. Ennek időpontjául 1570-et jelölte meg, amikor ki is tört a nagy tiszántúli parasztlázadás.

A reformáció egyik legmaradandóbb hatású képviselője a nagykárolyi születésű *Károlyi Gáspár* (1530-1591), a leghíresebb magyar borvidék, Tokaj környékének lelkésze, aki lefordította a teljes bibliát. Sikerében nyilván az is szerepet játszott, hogy a katolikusok állandóan támadták egyes pontatlanságait, e támadások nyomán viszont a reformátusok kötelességüknek érezték, hogy újra meg újra javított változatban, de ezt adják ki ismét. Több, mint 100 kiadása jelent meg, ma is népszerű.

Protestáns énekszerzők

A protestáns felfogás szerint az énekeknek az az alapvető funkciója, hogy a biblia szövegét tolmácsolják. Az énekszerzők így nem lírikusi babérra törtek, hanem prédikátori szerepet töltöttek be a közösség életében. Természetesen hatott a műfajra a latin egyházi énekek dallamvilága, s a deák énekszerzők előadasmódja is. *Szkhárosi Horvát Andrást* (életéről vajmi keveset tudunk) mégis egyéniségnek mondhatjuk. Azzá teszi heves indulata, szókimondása és porlekedő szenvedélye, mellyel az urak, a papok és a szerzetesek ellen támadt. Ez a megélt szenvedélyes érzelmi töltés a magyarázata, hogy legjobb énekeiben túlépett alapfeladatán: a bibliai szövegek elmondásán, s azokat egyéni leleménnyel gondolta tovább és időszerűsítette. A másik jeles énekszerző, *Sztárai Mihály* izgalmasabb egyéniség volt, életének nagy részében mit sem törődve a rá leselkedő veszedelmekkel — melyek a törökök részéről épp úgy fenyegette, mint a néhol feldühödött, őt agyonveréssel fenyegető hívők részéről — térítő tevékenységének szentelte tehetségét, s ennek érdekében olyan műfajokat művelt, amelyeket előszóban népszerűsíthetett. Zeneileg képzett volt, de drámaírói vénával is rendelkezett, egyik jeles művelője lett a hitújítás eszméit hirdető, az ellenfelet nevetségessé tévő drámának. A sokféle protestáns éneket végül a kor egyik legnagyobb tehetsége, Bornemissza Péter egyesítette 1582-ben megjelentetett Énekeskönyvében.

Bornemissza Péter (1535-1584)

Szinte minden műfajban alkotott néhány maradandó darabot. Versei közül kiemelkedik a diákkorában, hazájától búcsúzva írt *Síralmas énnéköm* kezdetű verse, amelybe belesűrítette a saját, de a hozzá hasonlók keserűségét is. Drámája, a magyar *Elektra* nem a görög eredeti átköltése, holott ez is nemes feladata lehetett volna egy humanista műveltségű literátornak. Művét az erkölcsök jobbítására írta, s azt példázza benne, hogy a zsarnokot mindig eléri büntetése. A nagy

kérdést, vajon a zsarnokkal szemben a passzív ellenállás vagy a nyílt harc eredményesebb-e, egyértelműen válaszolja meg: csak a cselekvés, a végsőkéig vállalt harc hozhat megnyugtató eredményt, és csak a tiszta erkölcs, a szeretetben fogant hatalomgyakorlás adhat megnyugvást birtokosának és környezetének. Sokat merített kora beszélt nyelvéből, de azt igazi költői elhivatottsággal szintetizálta a görög szöveg lejtésével.

Fontos szerepet játszottak a magyar világi szépirodalom kialakulásában prédikációi. Nemcsak lelki és nevelő céllal írt ezeket, hanem arra törekedett, hogy az olvasó élvezetét is lelje a szövegekben.

Életének nagy botrányát *Ördögi kísértetek* című művével keltette. Mint a cím is jelzi, arról ír, milyen kísértéseket állít csapdául a jóra teremtett ember számára a sátán. Hite szerint a világban állandóan garázdálkodik az ördög, s nem szűnnek azok a megpróbáltatások, melyeket senki sem kerülhet el. Művének különös érdekessége, hogy saját lelki vívódásairól is hiteles, őszinte képet adott. Önvalomásos elemei évszázadokra megtermékenyítették a magyar prózát, amelyben a regény hosszú ideig nem fejlődhetett ki.

Heltai Gáspár (1510-1574)

Legnevezetesebb, rendkívül népszerű műve *Száz fabula* (1566) című mesegyűjteménye, amelyben Aesopus követőjének bizonyult. Kissé komoly, sőt: komor szemléletű kortársai számára meg is kellett indokolnia műfajválasztását. Szinte védekezve mondja: tudja, hogy a fabulák nem igaz dolgok, de rendkívül tanulságosak, s közel visznek a valóság mélyebb megismeréséhez. Elődei között is volt, aki ezópusi meséket ültetett át nyelvünkre, de inkább műfordítói igénnyel. Heltai aktualizálta a mesét, amelyet úgy alakított, hogy polgári olvasói számára szolgáljanak gyönyörűségül és tanulsággul. Különösen abban a törekvésben mutatkozik meg ez a szándék, hogy a polgári életideált fogalmazza meg fabuláinak tanulságaiban: a minden szélsőségtől való idegenkedést, s vonzódást a nyugalmas, munkavégzésre alkalmas körülményekhez. A szegényeknek tehát tűrniük kell sorsukat, hiszen a lázadásuk zűrzavarnak minősülne, az „igen nagy urakat” pedig majd megbünteti az Isten. Fabulái között akadnak elbeszélések is, amelyek a magyar széppróza nagyszerű kiindulásai és mintái lehettek volna eleven meseszövéssükkel, bensőséges alakbrázolásukkal.

Másik igen jelentékeny alkotása a *Chronica az magyarok dolgairól*. Forrása Bonfini volt, de erősen megrostálta mintájának szövegét, s kivált a katolikus vonatkozásokat írtotta ki belőle. Meghatározó jelentőségű történet szemlélete, amely egészen új, hiszen fabuláihoz hasonlóan a polgár szemszögéből ítéli meg az eseményeket, s nemegyszer kemény kritikával illeti a feudális rendhez tartozók erőszakoskodásait és jogtalanságait. Rendkívüli gondossággal dolgozta bele művébe a mondákat, amelyeket olykor színes elbeszélésekké kerekített. Elsők között emelte irodalmi szövegbe az anekdotát, ezt a jellegzetesen magyar irodalmi kifejezési formát, melynek lényege a valóság és vágykép szimultán előadása.

(folytatjuk)

Pusztai Jánossal

— *Mennyiben használ sz önéletrajzi elemeket első köteteidben, melyek egy fiatal író vagy újságíróból lett író indulását festik?*

— 1934-ben születtem Szatmárnémetiben, ott éltem egy darabig, majd Nagybányára költöztünk. Mikor Magyarországhoz tartozott, akkor Nagybányán laktunk. Ott élt a család. A háború után visszaköltöztem Szatmárra, és 23 éves koromban a családom nélkül újra Nagybányára kerültem. Ott lettem újságíró. Az voltam előtte már Szatmáron is, de közben katonának mentem, s amikor leszereltem, mentem Nagybányára újságírónak. A Bányavidéki Fáklyához kerültem, ott dolgoztam 1957-60 között. 1960-ban kitettek, mert megtagadtam, hogy a pártiskolára menjek. Szerszámlakatos volt a mesterségem, így elmentem két évre egy gyárba dolgozni. Két év múlva visszahívtak a laphoz, majd újabb két év múltán megint felmondtak, de ekkor már nyomósabb okok miatt. 1964 őszétől egészen 1990 júniusáig ismét a termelésben dolgoztam. Nappal a műhelyben nagyon szép mesterségemet folytattam, nem bánom, hogy megtanultam. Betűket metszettünk, pecséteket acélból, vagy prösszerszámokat csináltunk. Délután írtam. Igaz ugyan, hogy a magánéletem jószerivel ráment az írásra, de ez elkerülhetetlen volt.

Én már fiatalon, munkásként kezdtem verseket írni, ezért vettek fel később az újsághoz. 1963-64-ben is egész komolyan vettem a versírást. De rájöttem, hogy képtelen vagyok azt a hangot megütni, amivel érvényesülhetnék. Éreztem, hogy prózában többet tudnék mondani. A hatvanas évek elejétől kezdtem novellákat, karcolatokat, elbeszéléseket írni, de végül is 1964-ben, az újságtól való eltávolításom után tudtam csak porondra lépni. 1965-ben megjelent az első kötetem, *Ösvény a világba* címmel. A címadó novella kimondottan önéletrajzi ihletettséggű. A kötetben lévő másik hosszabb elbeszélés fikció, de a gyári környezet valóságos. Az *Ösvény a világba* című kötetem megjelenése után írtam az *Illés szekerént*, amit nehezen tudtam kiadatni, mert visszautasították.

— *Az Illés szekerén szörnyű képet fest egy nemzetiségbeli újság belső viszonyairól. Nemcsak arról, hogy milyen emberek dolgoznak ott, a függési viszonyokról, hanem arról is, hogy egyáltalán mit vártak el egy újságtól. Ez termelési újság volt, tehát a valósághoz és az olvasóközönség igényeihez köze sem volt. Hogy lehetett ezt elviselni?*

— Abban az időben egy városi vagy egy megyei lapnál 10 vagy 15 ember dolgozott, akik közül kettő — úgymond — színeseket írt, míg a többiek termelési beszámolót, piaci beszámolót vagy vezércikket, bírálták, esetleg elemezték Sztálin valamelyik zseniális munkáját. Én is ilyen színeseket írtam.

— Minek tartottak azok az emberek, akikkel beszélgettél, akikről írtál? Gyakran célzol arra, hogy a beszélgetést igyekeznek gyorsan letudni.

— Újságíróként nem ismertem, mert nem ismerhettem a valóságot. Ezen nem a párt követelményei szerinti valóságismereteket értem. A szerkesztőség vezetői eldöntötték, hogy melyik városba kell mennünk, melyik faluba, milyen üzemet vagy kollektív gazdaságot kell meglátogatnunk. A legelső teendő az volt, és ezt nem volt szabad elhagyni, hogy megkeressem a párttitkárt. Ő kiszemelte, kivel álljak szóba. Nem lehetett válogatni, ismerkedni, mert azt nem közölték le. A főszerkesztő vagy a helyettese megnézte, hányszor említik benne a pártot. Hét év alatt rengeteget írtam, hetente 3-4 cikket kellett leadnom. Sok szakismeretre tettem szert. Félparaszt-félmunkás származék voltam, az újságnál pedig komolyan megismertem a bányászatot, a faipart, a kohóipart is. Ezek az ismeretek később nagy hasznomra voltak az írásban.

— Említetted, hogy a fémipari iskolában kezdted el olvasni, s volt olyan tanárod, aki észrevette a tehetségedet.

— Érdekes módon soha nem mondták, hagyjam abba, mert nem érdemes. Holott meggyőződése, sokszor szörnyű silányságokat írhattam. Az úgynevezett ifjúkori munkák, az *Ösvény a világba* és az *Illés szekerén* sok gondot okoztak nekem. Az akkori szerkesztőségek csak fanyalogva közöltek belőlük. Vagy megcsonkítva. Merésznek mondták. Meg kell nézni, nincs abban semmi merészség.

— Szerintem az undort vették észre benne.

— Az *Ösvény a világba* című elbeszélést például az Útunk visszautasította. Később az *Illés szekerén*be olyan alapon kötöttek bele, hogy miért ítélek meg én az előbbi korszak embereiről. Most dolgozom az önéletrajzomon — az első kötet a Kelet-Nyugatban jelenik meg sorozatban. Ebben gyászos képet festek az akkori szerkesztőségről. Például az *Illés szekerén*t Bajor Andor (most halt meg szégyen!) személyesen visszahozta nekem Kolozsvárról Nagybányára, hogy írjak másikat, mert nem merik kiadni. Kacsó Sándor elsírta magát, mikor elolvasta, hogy ezt sem tudjuk kiadni. Ez a kiadó kolozsvári szerkesztőségében történt, ami akkor állami irodalmi kiadó volt. Erre én elküldtem a kéziratot a bukaresti szerkesztőségbe. Ott egészen másként ítélték meg, így meg is jelent. A következő könyvem a *Sereg* címűt sem tudtam kilenc évig megjelentetni.

— Mikor lett készen a *Sereg*?

— 1978-ban. Nem csodálkoztam, mert teljesen elűt az *Illés szekerén* hangvétele. Egészen más a stílusa, a mondanivalója. Ugyanis már az *Illés szekerén* írása közben az volt az elképzelésem, hogy egészen új stílusú, csak reám hasonlító trilógiában jelenítem meg a 20. századi magyarság sorsát. Ezt három szakaszra osztottam gondolatban. A trianoni területvesztésre, az azt megelőző időszakra, később — anélkül, hogy kimondtam volna — a kitaszíttottságra (ami a *Zsé birtoka* anyaga tulajdonképpen). Később a *Csapdában* — állítólag az idén jelenik meg — került volna sor arra a periódusra, amelyben most vagyunk és voltunk aze-lőtt. A leigázott ember teljes szellemi és fizikai kizsákmányolása. Erről szól a harmadik kötet. Az, hogy a *Zsé birtoka*, azaz a második kötet készült el először, akaratomon kívül történt, mert abban kezdtem el először teljesen újszerűen, hogy úgy mondjam, név nélküli szereplőkkel bemutatni egy olyan világot, amelyik ugyanúgy illik a 20. század magyarságára, mint mondjuk Zambia elnyo-

mott törzseire. Mindenki magáénak érezheti tehát, aki elnyomásban él. Arra azonban ügyeltem, hogy a táj, az emberi figurák leírása mind magyar legyen. Nem tudom, mennyire sikerült, de gondolom, hogy a gondolkodásuk, a mozgásuk, a cselekedeteik ismerősek a magyar ember számára.

— *Amikor elutasítottak, meg sem próbáltak esztétikai indokot keresni?*

— Nem. Megírtam, odaadtam a kiadónak, és közben hozzáfogtam a második kötethez, a *Sereghez*. Nem sokat törődtem azzal, hogy nem jelenik meg. Ugyanis nem abból éltem, nem voltam rászorulva.

— *Mit mondtak az íróársak, akiknek a kéziratot megmutattad?*

— Az volt a véleményük, hogy teljesen újszerű. Ilyeneket írtak a *Híd*-ban és az *Igaz Szóban* megjelent részletekről, hogy „új utakat nyitó”. Itt az alkalom, hogy elmondjam — nagyon röviden, mert hosszú história ez —, miként utasították vissza. Mivel magyar részről Sütő András volt a romániai Írószövetség alelnöke, megkértem levélben, hogy elküldeném neki, ha lenne szíves elolvasni, mert mégis nagy munkáról van szó. Ebből kerekedett aztán az a bonyodalom, hogy miután Sütő elfogadta a kéziratot — több hónapig volt nála — a *Korunk* 1976. júniusi számában meglátom Sütő egy írását *Csipkerózsika* címmel. Mint akit mellbevágtak: a nevem említése nélkül olyasmit írt, hogy nemrég egyik fiatal szerzőnk elküldte neki a kéziratát, és azt képzei magáról, hogy ő lesz az erdélyi James Joyce. Roppantul meglepődtem, mert én nem így fordultam hozzá. Aztán így folytatta: „a mi szerzőnk csak azt felejté el, hogy Joyce-nál még a temetőbogarok is írek”. Én tényleg nem írtam ki, hogy magyarokról van szó. Ahogy megérkeztem Kolozsvárra, találkoztam Kányádival, aki az ő humoros modorában mindjárt kérde tőlem, hogy „mit csinálsz, te Joyce?” Hát elnevetgélünk az ügyet. Aztán kirobbant egy vita, ami a fejem fölött zajlott. Én igyekeztem a háttérben maradni, mert tudtam, hogy ha előtérbe kerülök, sosem jelenik meg a *Zsé birtoka*. Sütőnek olyan tekintélye volt, hogy ha kiderül, hogy ő ezt rossznak tartja, akkor az a haláláig az is marad. Egy évig tartottak a heves viták. Ezalatt megismerkedtem Bretter Györggyel, a filozófussal, aki olvasta a könyvem és megírta róla azt a tanulmányt, amely előszóként a könyvbe került. Sajnos, mire a könyv megjelent, ő már meghalt. Nagyon magvas tanulmányt írt, és mivel a diktatúra éppen az „ereszd meg” szakaszában volt, a Dacia kiadó hajlandónak mutatkozott kiadni. De sok bajom volt, mert kitudódott Sütő véleménye a *Zsé birtokról*, és az utolsó pillanatban majdnem leállították a megjelentetését. Ilyen bukfencekből adódott tehát az a kilenc év, amíg *Zsé birtoka* napvilágot látott.

Mire a harmadik kötetem elkészült, addigra beütött a „húzd meg” szakasz. A harmadik kötetben ugyanaz a Zsé a központi figura, aki (most ki lehet mondani) Ceausescu-ról van mintázva. Ceausescu összehívta valahol az ideológia kongresszust, ahol több könyvet (köztük az enyémet is) letiltották. Pedig már nyomták. Van is egy példányom belőle, amelynek csak az egyik oldalára van nyomtatva.

A kiadók kedvezően fogadták a harmadik kötetet, a *Csapdábant* is. Egészen banális dolog miatt hiúsult meg a megjelentetése. Volt egy Pezdekka nevű főcenzor Bukarestben, aki nevetséges apróságokba kötött bele. A könyv elején szerepel egy pénzdarab leírása. Nos, ebben a pénzdarabban felismerte az egylejest. Utána felismerte a piros-sárga-kéket a bicikliküllőkbe húzott krepp-papír szalagban. Utána belekötött a katona sapkarózsájába, amelyről kiderítette, hogy

magyar. Így aztán a mű elbukott. Pedig már előleget is adtak rá, s ezt most vissza kellett volna fizetnem. Persze nem fizettem vissza, mert ha a kiadó utasítja vissza a művet, akkor nem kell az előleget visszaadni. Igen ám, de a kiadó utasított, hogy módosítsam a szöveget, például, ne írjam le azt a szót, hogy balkán. Pedig a balkán vagy balkány nálunk Szatmárban mély, vizes területet jelent. Egyszer meg felhívtam Bukarestből Domokos Géza, hogy módosítsak egyes dolgokat. Nagyvonalúan azt mondta: nézzem meg, változtassak valamit, aztán mehet a dolog. Könnyen vette a dolgot, nem ő írta. A pénzdarab helyett leírtam egy érmét, valami babérkoszorús pénzt, amiben Zsé képe van. Erre mit ad Isten, Ceausescu akkor volt hatvan éves, és arany érmét csináltak ebből az alkalomból, és ez pontosan olyan volt, mint amilyet leírtam. A könyv megjelentetését leállították. Amíg folyt ez a huzavona, hozzáfogtam a *Tatárjárás* írásához. Ez régi témám volt, csak azt vártam, hogy a *Zsé trilógia* befejeződjék. A *Tatárjárás* első kötetét a *Futótűz* leadtam a Kriterion kiadónak. Kaptak rajta, mert így azt a bizonyos előleget be tudták hajtani rajtam. A könyvemnek csak a felét fizették ki.

— És közben a rendőrség nem zaklatott?

— De igen, azonban ez más történet. Kis szépséghibával megjelent a *Futótűz*, mert a magyar királyokra vonatkozó részeket kihúzták belőle. Egy román figurát kellett oda kreálnom, akinek a leírása azonban nagyon is magyar. Kniezsa István: *Honfoglalás kori nevek* című művében bukkantam a Tiván névre. Így sikerült megjelentetnem a könyvet.

Később elkészült a másik két kötet is. Attól kezdve a kiadók az égvilágon semmit sem akartak közölni tőlem — így hiába. A *Futótűz* írószövetségi díjat kapott volna, de a pártszervek nem hagyták. Beke György a Kortárs egyik tavalyi számában megírta, hogy ketten kaptunk volna írószövetségi díjat, de mindkettőnket letiltottak. A második kötet, a *Hamu*, és a harmadik a *Parázs* megjelentetése már szóba sem jöhetett. Kilenc könyv közül ötöt sikerült ilyen körülmények között megjelentetnem, négy könyvem kiadásra vár még. Állítólag kettő megjelenik az idén, kettő még függőben maradt.

— A politikailag gyanús művek esetében megelégedtek magyar besúgóval, vagy megfélemlített hivatalnok információival románra is fordítottak a műből, hogy eldöntseék, tényleg ártalmas, államellenes-e, esetleg románellenes a mű?

— 1965. december 8-án vált nyilvánvalóvá, hogy a Securitate tud rólam. Tudniillik aznap délután hárman egyszerűen berontottak a házba és teljesen felforgatták a lakást. Rengeteg kéziratot, feljegyzést, levelet, továbbá az éppen megjelenés előtt álló könyvemnek az egyik gépelt példányát vitték el. A könyv azonban még abban a hónapban megjelent. Nekem minden délután be kellett mennem kihallgatásra. Naponta három-négy órát beszéltem magyarul egy tiszttel olyanformán, hogy ő a kihallgató tiszt egészen magasan ült egy nagyon fekete íróasztalnál, amely olyan volt, mint egy bírósági pulpitus, én meg egy levágott lábú széken ültem egy levágott lábú asztal mellett. Majdnem a földön, mint egy kisgyerek.

— Milyen kérdéseket tett föl?

— Ilyesmiket: Miért akarom visszaadni Erdélyt Magyarországnak? Miért nem szeretem a románokat? Miért nincs román barátom? Meg sok ilyen sületlenséget. Könnyű dolgom volt, mert ő írt, én meg csak beszéltem. Ő rengeteget, órák

hosszat írt, én meg nem csináltam semmit. Magnóra ugyanis nem vehette, mert, úgymond, annak nincs hitele. Miután ő befejezte az írást, én aláírtam. Néha beugrott egy parancsnok, aki elkezdett fenyegetőzni, hogy majd mi megmutatjuk maguknak — de nem voltak hozzám soha gorombák, nem szidtak, stb. Csak hát megalázó dolog volt, hogy ott kellett ülni azon a kis nyomorúságos széken. Olyasmi is megesett, hogy megvárakoztattak egy szobában, ahol csak egyetlen árva szék alkotta a bútort. Ez volt az a próbaszoba, ahol a delikvens idegrendszerét próbálták ki. Én is többször ültem ebben a szobában. Kivülről be volt zárva. Kellemetlenek voltak még a kísérgetések, mert nem titokban kísérték, hanem egészen nyíltan. Volt egy Csernyestyán nevű alak is, akinek csak a felesége volt magyar valamikor. Ő azt akarta mindig beadni nekem, hogy mennyire szereti az írókat, a művészeket. (Nagybányán sok festő és szobrász él.) Mondtam neki, ne játssza meg magát, tudom én, miről van szó. Egyszer az utcán beszélgettünk. Kérdezte tőlem, mit tartalmaz a *Sereg*. — Honnan tud maga arról? — Odaadtam a feleségemnek, hogy olvassa el. — És mennyire jutott vele? (Ugyanis a felesége négy osztályt magyar iskolában járt.) — A századik oldalig. — És mit mondott? — Azt, hogy nincs abban semmi. — Na látja, nem kell annyira félni tőle! — Jó, jó, mondja ő — ismerem én magukat! Most nincs benne semmi, de húsz év múlva lesz! Húsz év alatt kiderül, hogy csak van abban valami!

— *Voltaképpen értett az irodalomhoz?*

— Bár úgy lenne, hogy húsz év múlva lenne benne valami! A nevetséges az volt, hogy rábízták magukat ilyen „szakértőkre” — elvégre négy elemi osztállyal már csak elolvashatják és megíthatják a műveket, nem?! — No de visszatérve a kísérőre: azt mondja nekem, áruljam el, hogy miről van benne szó. Mondom, nincs benne semmi különös, háborúznak valami hadseregek. Az *Illés szekerémmel* is valami ilyesmi volt — a párthoz futottak be a jelentések. Az első könyvnél kizártak a pártból. Ugyanis tagja voltam a Román Munkáspártnak, mert a kommunista pártnak már nem érkeztem tagja lenni 1966-ban, ahogy lezárult a szekus ügy, kizártak. Nem mondták, miért, csak kizártak. Azután rámfogták, hogy magyar zászlót tűztem ki a Tolvaj Dénes sziklára. Ez a szikla kedvelt kirándulóhely Nagybányán. Nem tűztem sehová, nem szokásom zászlókat kitűzni. Még amikor a román zászlót kellett kitenni az erkélyre augusztus 23-án vagy május 1-jén, akkor sem tettem ki soha. Végül majdnem megjártuk, mert éppen tél volt, mikor jöttek a szekusok házkutatást tartani, és az egyik zászló az erkélyajtó alá volt nyomkodva, hogy ne jöjjön be a hideg. El sem tudom képzelni, mi lett volna, ha meglátják.

— *A románok rettegése általában ilyen patológikus?*

— Nem. A román nacionalisták nagyon is jól tudják mit akarnak, tudják már több mint százötven éve. Alaposan csinálják a dolgukat. Amíg mi ott vagyunk, állandó fenyegetettséget jelentünk számukra. Nekik Erdély fontos. — Visszatérve a saját történetemre: a rendőrségi üldözés folyamatos volt. Rengeteg embert besúgóvá tettek. Én aránylag védve voltam, olyan helyen dolgoztam, ahová nem tudtak bejuttatni senkit, aki kérdezzen. Ha értelmiségiek között élek — újságnál, szerkesztőségben, vagy esetleg iskolában — akkor több információt gyűjtöttek volna rólam. Mindig voltak körülöttem olyan emberek, akik informáltak. Egyszer szöknöm kellett Bukarestbe. Karácsony előtt történt. Telefonál-

tak, feleségem vette fel a kagylót. Az illető bemutatkozott, és megmondta, a szekuritátétól van. A feleségem közölte: nem vagyok itthon — holott ott ültem mellette. Másnap eljött a munkahelyemre, megkérdezte, miért nem mentem be a szekuba. Mondtam, azért, mert a telefonáló nagyon udvariatlan volt a feleségemmel. Ezen meglepődött, bocsánatot kért, hívott, menjek vele, beszélni akar velem. Mondtam, itt is nyugodtan beszélhetünk, de nem volt hajlandó, mondván: itt hallják, amit mondani akar. Nem mentem vele. Másnap értem jött egy rendőr, a feleségem nem engedte be — mi meg mertük tenni, sokan nem —, a rendőr elkullogott. Másnap rendőrök elállták a ház bejáratát, de én akkor már elmentem dolgozni. Ott értesültem arról, hogy őrzik a házat, sőt, jönnek utánam. Felkaptam a kimenő ruhámat, kimentem, felhívtam a feleségemet a munkahelyén, kértem, menjen haza, hozza a takarékkönyvet, mennem kell Bukarestbe. A megbeszélt helyen találkoztunk, átvettem a betétkönyvet, és a fél várost megkerülve, a hegyek között kijutottam, s Szatmáron megpihentem egyik testvéreménél. Másnap továbbindultam és mentem egyenesen Domokos Gézához, és kértem, teremtsen részemre lehetőséget, hogy bejussak a Központi Bizottsághoz. A kapcsolatot létrehozta, így bejutottam az úgynevezett magyar bizottsághoz, az elnökhöz, Vincze Jánoshoz, aki semmit nem tett, csak tanácsolta: menjek haza és jelentkezzem. Első mérgemben írtam egy levelet románul az akkori miniszterelnöknek, és hazamentem. Addigra otthon elcsitult minden körülöttem. Várt ugyan néhány felszólítás, büntetés, de következménye nem volt. Nyugtom volt néhány hónapig. 1989. december 22-én érdeklődtek utánam a munkahelyemen, de akkor már senki sem dolgozott, nemcsak én. Aztán megtörtént a fordulat.

— *Nagybányán mi történt?*

— Elégettek néhány Ceausescu-könyvet, de nem mindet, mert nem akarták, hogy kárba menjen a papír. Összetörték a képeit, kihalászták a zászlókból a címet. Aztán mindenki csinálta a maga dolgát. Megalakítottuk a megyei RMDSZ-t. Én lettem az elnöke, de mindjárt le is mondtam, mert felismertem a veszélyt, hogy emellett majd nem tudok írni. Áadtam másnak.

— *Szerkesztész egy lapot is.*

— Ez a helyi lap melléklete, Erdélyi Fénix a címe. Ugyanis Jakó Zsigmond Misztótfalusi Kis Miklóst erdélyi fénixnek nevezte. Misztótfalu tőlünk hat kilométerre található. A lap havonta, kéthavonta jelenik meg, attól függően, mikor tudjuk valamilyen vallási eseményhez kapcsolni szerkesztésileg. Nyolcezer példányban lát napvilágot.

— *Nagybánya lakosságának hány százaléka magyar?*

— Gyerekkoromban még nem hallottam román beszédet Nagybányán. Legfeljebb a környező falvak lakóitól, akik bejöttek a városba. Az ötvenes évek közepétől olyan nagyarányú építkezés és iparosodás kezdődött a városban, hogy az arányszám megváltozott. Százezerből mondjuk harmincezer magyar, a többi román.

— *Őket Moldovából hozták be, vagy a környező hegyekből?*

— Nem lehet tudni. A környékről is, de sokan jöttek Olténiából, Moldovából, Dobrudzsából. Érdekes módon nálunk Nagybányán, ki tudja miért, toleránsabbak a magyarok is, a románok is. Ott nem voltak súlyos nemzetiségi incidensek.

Igaz, hogy a Vatrának sincs semmiféle szerepe. Ha valaki a Vatra tagja, az titkolja, mert szégyen a városra. Például rengeteg a magyar nevű román: Szabó, Kovács, Kis, Lengyel, Tót.

— *Milyen az egyház helyzete?*

— Én nem foglalkozom a vallás kérdéseivel az újságon belül, csak az irodalommal, de ahogy értesültem, most már a görög katolikusok is visszakapják a jogaikat, igaz, a javaikat nem. A katolikus és a református vallás helyzete kimondottan jó.

— *Templomfoglalásra nem került sor? Aradon megpróbálják elvenni a magyaroktól a templomaikat.*

— Nem, itt nem történt ilyesmi. A görög katolikusok és az ortodoxok között volt valami összetűzés. Ugyanis Nagybányán nem volt kimondottan ortodox templom, csak görög katolikus volt kettő: egy nagyobb, amit most katedrálisnak neveznek, és egy kisebb, amit az utóbbi években átépítettek ortodox stílusban. De annak idején az is görög katolikus templom volt, ha jól tudom. Római katolikus templom több is van.

— *Mennyire lehetett magyar könyvekhez jutni?*

— Ceausescu alatt bizony nagyon nehezen, de mi, akik akartunk mindig szereztünk valahogy. Becsempészte valaki a csizmaszárbán, vgy más egyéb módon. Olvastuk például Illyés Gyula írásait, amelyekben foglalkozni kezdett a magyarság sorsával: a *Hajszálgyököket* a *Hunok Párizsban*, aztán a Joyce: *Ulysses*-ét Szentkuthy Miklós fordításában. Egymásnak adogattuk a könyveket, de az emberek többsége nem jutott semmiféle irodalomhoz, ez igen nagy terhet jelentett a magyarságnak.

— *Hogyan élted át gyerekként a magyar uralom visszatértét?*

— Ebben az évben megjelenik önéletrajzom első kötete, abban leírom azt a helyzetet, amelyben a román katonák fölvonulnak, hogy megvédjék a román határt. Ott heverésztek a nagyszüleim kertjében. Annak idején nagy élmény volt számomra, hogy azok idegenek, mi meg várjuk a mieinket. Akkor kezdtem eszmélni, amikor ez megtörtént. Emlékszem rá, hogy be-berepültek fölénk a magyar gépek, és a pilóta nézett kifelé a gépből — bennünket nézett —, az asszonyok meg nem tudták, mivel integessenek neki. Anyámnak eszébe jutott, hogy a cirokseprűnk piros-fehér-zöld spárgával volt megkötve, hogy szét ne essen — és avval kezdett integetni. Még mondták is neki, hogy ne fenyegetse a gépet, mert még idelő. Nem látja ez onnan a piros-fehér-zöld spárgát. Óriási volt az öröm. Virágszőnyegen jöttek a katonák Nagykaroly felől Szatmárba. Diadalkapuk voltak fölállítva.

— *Visszakanyarodva munkásságodra, úgy gondolom, olyan totális módon látod a zsarnokság természetét, számolsz le vele, mint senki más előtted. Ismerjük — nem kell neveket említenem —, hányan hányféle kompromisszumot próbáltak kötni a rendszerrel.*

— Ennek a kompromisszumnak tudható be például az, hogy az úgynevezett román forradalom után — ne vegyük fordulatnak! — döbrentünk rá, hogy az erdélyi magyar irodalom megcsonkult. Mert mi történt? Egyszerűen az, hogy az íróink műveinek 95 százalékát nem tudjuk többé teljes egészében kiadni.

Szándékom volt, hogy a Zsé-trilógiában megírjam a 20. századi magyarság sorsát. Végül is, amikor a *Tatárjárás* három kötetét megírtam, ugyanaz lebegett a szemem előtt. Ott is három szakaszra bomlik a történet: a megszállásra — a tatárok bejövetelére, a menekülésre és a menekülésben való létezésre — valamint a visszatérésre, az otthon újraépítésére. Ugyanez történik az önéletrajzomban is — minden könyvemben ezt a témát dolgozom fel.

— *Miért félnek egyes románok a magyaroktól?*

— A hivatalos politika fél. Állandóan gerjeszti a félelmet. Egy olyan kicsi ország, mint Románia, nem tud két és fél millió embert lenyelni. A magyarok öntudatát pedig segít megtartani kultúrájuk, kulturáltságuk. Elmondok egy élményemet arról, hogy a regáti román mennyire nem tudja, mi Erdély. A tengerre utaztunk. Már majdnem Konstancánál járt a vonat, kimentem a folyósóra, nézegettem, akkoriban árvíz volt, kiöntött a Szamos és az Olt. Mellettem állt egy román bácsi, aki elkezdett beszélgetni az árvízről, az árvízkárokról. Kértem tőle, hol volt itt árvíz? Azt felelte: nem itt Dobrudzsában, hanem az Osztrák-Magyar Monarchiában, ott, Brassótól elfelé.

Szörényi László

TILLMANN J. A.

A magunkban megfeszített másik

I.

Izráel előttünk, mellettünk, mögöttünk és bennünk van.

Izráel, az Ó népe.

Isten népéhez tartozni annyi, mint teremtményei meghívott körében lenni. Először mint választott nép. Aztán mint Krisztus-követő közösség.

A meghívást el lehet nyerni. Mint ahogy el is lehet veszíteni. Izráel Istene mindnyájunk Istene; a magunkfajtáké és a másfajtáké.

Izráel a kezdet. A megszólítás és a megszólíthatóság kezdete. A szólítás és a szólás közössége. A Hang meghallója, és el nem haló hangzásának őrzője, hallatója.

Izráel a küzdelem. A követés és a kitartás, a kétkedés és a kétségbevonatás küzdelme. Küzdelem Istennel és emberrel, a bennünk rejlő másikkal, magunkkal és másokkal.

Izráel a száműzetés. Világba vetettség és viszontagságos vándorlás. Az elvesztés, a keresés és a megelégedés.

Izráel az Írás. A Szellem Szavának és érintésének színhelye. A Könyv közössége. Törvény, mérték és minta. Evilági jelekből kiépített fel- és leszállópálya. Felülmúlhatatlan szemhatárfejlesztő és tekintetelőző.

Izráelt Krisztus követésével is képezzük.

Felőlünk — a „népek” felől — nézve Izráel a folyamatos keresztre feszítettség az időben. Először mint az Örökkévaló választottja és a mindenkor jelen embere. Aztán — már mintegy kétezer éve — a kiválasztottság és a kirekesztettség kettős keresztjének hordozója.

A „kereszt botránya” és a kereszt nevében elkövetett botrányok nyomán senki közülünk nem mondhatja, hogy nem vétke a megfeszítésben. Az időtlen tekintet távlatában múlt és jövő egyvégtében összeér. A megtestesülés áldozatában, akárcsak a kereszthalálban, minden volt és leendő jelen elővételezve van. A kétezer éve történtek most is történnek. Most is megfeszítjük magunkban a másikat.

II.

A zsidósággal először, gyerekként Kohn bácsi képében találkoztam. Kohn bácsi szódásként járta a falut, nem is akármilyen felszereléssel: két szürke szamarával, és a szamarakhoz illő, a szokásos szekereknél kisebb kocsijával. Amint jókora

szakállával és a helyi mértéknél valamivel hosszabb hajjal, kezében csengőt rázva időről-időre megjelent az utcában, nemcsak az asszonyok gyűltek szódásüvegeikkel a kocsija köré, hanem az utcabeli gyerekek is odasereglettek.

Szinte szüntelenül mosolygott. Mosolyában volt valami különös, amit aztán más arcokon láttam viszont, és csak jóval később kezdtem érteni: a már csaknem mindenen túli, megértő és szomorú mosoly volt ez; az arc sokat tudó és szenvedésen edzett nyugalma. Mintha kissé már a túlsó távlatból tekintett volna vissza. Amiben, oly sok társához hasonlóan, lehetett némi jártassága. Ez a mosoly — ha emlékezetem nem csal — még akkor sem hervadt le arcáról, amikor a „nagyfiúk” csúfolni kezdték, csak a szeme vált ilyenkor haragosabbá és a szamarak közé csapott.

A mosoly mögött rejlő Nagy Utazásról aztán, a két elnéptelenedett zsinagóga romjain kívül, családtörténetünk idevágó fejezetéből értesültem. Az osztálytársakról, a barátnőkről, akik „nem jöttek vissza”. Klienenbergékről, akik, mielőtt el kellett menniük, elhozták családi porcelánjaikat, s mikor visszatértek — Palesztinába menet — eljöttek érte. A Nagyanyámról, aki élelmet vitt nekik a gettóba, és az őrtálló „fajtársa” közbenjárása folytán majdhogynem maga is a kerítésen belülre került. A kereskedőkről, akikkel őseim, a magyar környezet közepette, szinte *egy nyelvet* beszéltek, a sváb-jiddis keveréket, melynek ma már mindkét eleme majdhogynem holt.

III.

A zsidóság elsőszülöttség — ennek összes előnyével és terhével. Ezért is nevezte méltán II. János Pál a zsidókat „idősebb testvéreinknek”.

A testvérség kérdését megkülönböztetett figyelemmel kell megközelítenünk. És nemcsak képletesen, hanem szó szerint: a test és a vér teremtetéstörténeti értelmében. Tudva, hogy eredendően egyek vagyunk. Miközben nem feledjük, hogy az első- és másodsülöttség különféle megpróbáltatásokkal jár. (Aki látta már első- és másodsülöttei együttműködését és küzdelmeit, az képet alkotott az egymásra utaltság mélységeiről és magaslatairól, legfőképpen pedig ennek az *együttélés*hez elengedhetetlen voltáról, serkentő és növelő erejéről; értetlenségről és megértésről, érdekeltségről és önzetlenségről, gógról és tiszteletről — a szeretetről nem is beszélve.)

Az elsőszülöttségből eredő elsőség más metszetben is igen tanulságos a magunkfajta másodsülötteknek: ami az elsőszülöttel egyszer megesis, az megtörténhet — és többnyire meg is történik — velünk is, itt, ebben a jelenben. A későújkor káprázatos kaotikumában átérezhetjük Egyiptom tüneményes természetét; tudománya tébolyát, fogsága terheit, akárcsak Bábel zaját és zúrzavarát, a száműzöttség és az otthontalanság meg-megújuló állapotát, valamint a *Vész-korszak* kilátásait. Igen, a *VÉSZKORSZAK*ét is, méghozzá össz-földi, planetáris dimenzióban, földijeim! Az elhaló erdőkben, a fogyó ózonban, a kiháló lényekben, az általános elgázosításban, a világ gázkamrává változtatásában.

Ennek tudatában érdemes tenni és lenni. És nem árt idősebb testvéreinktől némi humort tanulni. Hogy a dolgok végérvényességét a vég érvényessége felől vonhassuk kétségbe. Hogy a derűtlenség hullámain is a remény derűjével szemlélhessük.

Egyébként pedig a zürichi-magyar-rabbi mondása érvényes: „Mi várjuk, Önök pedig visszavárják a Messiást.”

LÉNÁRD ÖDÖN

Napjaink Aranylegendája

Az Aranylegenda nem egyszerűen naiv és hiszékeny korok mesegyűjteménye, mint azt kiégett cinikusok gondolják, önmaguk megnyugtatósára. Hanem valóban a világmindenség történéseinek legbensőbb, de legreálisabb lényege, ami a Jóisten kegyelméből, és az emberi szívek áhítatos melegéből végigcsordogál a korok és idők virágos vagy letarolt mezői közt — persze csak látó szemek számára. A sáros földek vakondokjai mitsem tudnak róla. A keresztény viszont képtelen hallgatni arról, amit ezekből a maga szemével látott, a maga fülével hallott.

Sibit* a háború után ismertem meg, mikor különböző funkciókban, de mindketten kapcsolódtunk az Actio Catholica munkájához. Ő a Földművelésügyi Minisztérium egyik vezető személyisége volt, nagy, mély és széleskörű műveltséggel, sokoldalú nyelvtudással, aminek következtében többször képviselte országunkat az ENSZ földművelésügyi szervezetében, a FAO-ban. Ennek a székhelye Róma, melybe barátom egyébként is szerelmes volt, és élete folyamán gyakorta megfordult benne. Emellett irodalmárként is dolgozott. Tempefői néven, míg komoly újságcikkeiben más nevet használt.

Mély keresztény hite és humanista műveltsége kezdettől fogva elhatárolta a náci barbarizmustól. Ennek komoly írói megnyilatkozásai voltak, hisz egészen a szellemiekben élt, házasságot későn kötött, s így gyermekei sem voltak. Még nem ismertem, amikor a háború vége felé felforrósodtak az idők, és a nyilasok felszólították, hogy váljon el a feleségétől, akivel ugyan hite és meggyőződéses élete közös volt, de aki nem felelt meg egészen pontosan azoknak a bizonyos „törvényeknek”. És asszonya is azt mondta, hát váljunk el, formálisan, államilag, hisz az köztünk úgysem számít semmit, és akkor téged békén hagynak. A benső integritására kényes férfi azonban hallani sem akart ilyesmiről, inkább

* Dr. Sibelka-Perleberg Arthúr (1901—1991), írói álneve Tempefői. A Közgazdasági Egyetemen folytatta tanulmányait. 1924-ben ösztöndíjjal az Amerikai Egyesült Államokba utazott, majd hazatérve a Központi Statisztikai Hivatal és a Földművelésügyi Minisztérium munkatársa. 1938-tól Pethő Sándor felkérésére a Magyar Nemzetben és más lapokban publikálta antifasiszta írásait. 1948-ban koncepció perben öt évi börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után több vállalatnál fizikai munkakörben dolgozott.

nem járt be a munkahelyére, ami ezekben az időkben kockázatos volt, hisz a katonai felmentés hivatali beosztásának járt, és így az embert könnyen katonaszökevénynek tekintették... Mindezt azonban csak azoktól a közös barátainktól tudtam meg, akik szintén nem voltak hajlandók a nyilas időkben szolgálni, családi viszonyaiktól függetlenül sem.

Az 1948-as FM-perben azután őt is elítélték, mindenéből kiforgatták, és nemcsak feleségét, de még annak testvéreit is, tehát az ő sógorait, menesztették állásukból. Ekkor már együtt ültünk a Gyűjtőben, ugyanazon a kiemelten elkülönített osztályon, és így a sétákon találkozni is tudtunk. Mindmáig emlékszem egy bizonyos, beszélő utáni, vasárnapi sétánkra. Ebben az időben „betűbarátok” is voltunk. Hogy ez mit jelent? Akkor ez az egész rabtársaság havonta egyszer beszélhetett a börtön által hivatalosan elfogadott látogatójával, aki rendszerint a legközelebbi hozzátartozó volt. Az abc rendjében négy betűcsoportra osztották fel, és ezeknek a csoportoknak a sorrendjében volt az embernek a hónap első, második, stb. vasárnapján beszélője. Az élelmesebb rabok aztán megegyezést kötöttek olyan három másik taggal, akik mindegyike más-más betűcsoportba tartoztak, összehozták családjaikat is, és így akinek éppen beszélője volt, tájékoztatta hozzátartozóját a másik háromról is, vagy átvett üzeneteket azok számára is. A beszélők után a négy család találkozott, és így mindenki hetenként tudhatott a hozzátartozójáról. Többek között Sibivel is ilyen betűbarátságban voltunk a benső barátságunk mellett, és ezért is találkoztunk az ő beszélője után.

Ő azonban ekkor az első pillanatban kitört: Te, ez a Lili megőrült! — Lili volt a felesége. — Az ő családjának az állásvesztéseire hivatkozva mondtam neki, hogy váljunk el, hisz ez úgyszólván csak adminisztratív cirkusz, ami semmit sem jelent, de akkor legalább őket békében hagyják, és képzeld: nem hajlandó rá! — Emlékszem, elmosolyodtam és azt mondtam, hogy mintha én már ismerném ezt a históriát, csak fordított szereplőkkel! Ő rámmert, aztán rájött, hogy mire gondolok, mert azt nem tőle tudtam, aztán bosszúsan elfordulva legyintett a kezével, és azt mondta: veled sem lehet beszélni! — Kis szünet után így folytattam: nem kételkedem a tiszta, jó szándékodban, de azért azt sem tudom lezárni, hogy ha Lili beleegyezett volna, azért csalódtál volna benne. Mint ahogy nyilván ő is csalódott volna benned annak idején, ha te... Szótlanul mentünk tovább, de szótlanúsága mély, érzékeny és szemérmes igenlés volt. Bennem pedig annak a rendkívüli élménynek az átélése dobolt, amikor az ember egyszerre csak szem-, és fültanúja lesz az Isten malmai munkájának. Ezek közismerten lassú járásúak, hisz az Úr előtt egy nap annyi, mint ezer esztendő (2Pt 3,8 — Zsolt 90,4). Amennyire biztos az igazság, a jószág végső diadala, ugyanolyan ritkán látja, éri meg ezt az az emberi szem, mely ezek ellenkezőjét szenvedte végig!

Sibinek pedig közénk se kellett volna kerülnie. Mikor az FM-ben a letartóztatások megindultak, ő akkor is kinn tárgyalt Rómában, a FAO-központban. Az ENSZ egyik estélyén kézbesítették ki neki egyik jóbarátjának kódolt táviratát, ami jelezte neki azt, ami addig történt, valamint, hogy ha hazajön, őt is le fogják tartóztatni. A felesége vele volt kinn, az ENSZ-ből pedig azonnal tudatták vele, hogy ha kinn akar maradni, megfelelő egzisztenciát tudnak neki biztosítani. És ő akkor otthagya az estélyt, kiment kóborolni a tavaszvégi, illatos római éjszakába, azon gyötrődve, hogy mit is csináljon? Haza jöjjön-e, vagy sem? Cél nélkül mendegélt, csak úgy vaktában, és mikor egyszer föltekintett, ott találta magát épp a Quo vadis? kápolna előtt. Ismerős az a legenda, hogy a római keresz-

tények az egyik üldözés elől el akarták Pétert menekíteni, aki azonban a Rómából kifelé vezető úton, a mai kápolna helyén, látomásban találkozott a Rómába befelé tartó Krisztussal. Csodálkozó kérdésére, hogy hová mész, Uram? — ezt a meglepő választ kapta: Megyek másodszor megfeszíttetni magam! Erre Péter megfordult, visszatért Rómába, ahol meg is feszítették. Így amikor Sibi meglátta ezt a kápolnát, azonnal el is döntötte, hogy bármi történjék is, hazajön. Az Úr hívása ugyan ennek ellenkezőjére is szólíthatja az embert, de azért az mégis jellemző, hogy míg az ellenkező hívást olyan sokan vélték hallani, az áldozatos hűségre szólítót hány Sibi hallotta meg?

Ide tartozónak vélem első börtön-karácsonyát is ugyanebben az évben. Celálja véletlenül arra a börtön melletti bokrokkal benőtt vadonra nézett, melyen ma egy börtönüzem áll. Akkor azonban teljesen elhagyatott bozót volt. Felesége tudta, hogy melyik börtönablak mögött lakik a férje. Karácsony estéjének kora délutánján az asszony kiment erre a bokros részre, az egyik bokor tetejére fel-tűzött egy karácsonyfagyertyát, és ott áll mellette, míg az végig nem égett. Akkor egy másikat tett a helyébe, és ezt besötétedésig folytatta. Férje pedig nézte az ablakából, úgy 50 méter légvonalbeli távolságból, míg csak az asszony ott volt. Ez volt a karácsonyestéje, betlehemi istálló jellegű ünnepe két léleknek, akik épp olyan nyomorultak, üldözöttek és ártatlanok voltak, mint azok akkor Betlehemben. És ezek is, azok is, nem is kiválasztottjai korunknak, hanem csak olyan egyszerű átlagemberek, kikből milliók szenvedtek hozzájuk hasonlóan, akkor is, ekkor is. A véletlen, a reprezentatív megjelenés azonban beszórja őket az Aranylegenda hímporával.

Ezt szeretném elevenebbé tenni az alábbi néhány töredékkal, melyekben Sibi már itthon rögzítette börtönéletének néhány jellegzetes élményét. És amiken nem kevésbé csillognak az Aranylegenda színes visszfényei, amik azonban annak idején és a maguk valóságában bizony vér-, könny-, és veritékcsöppek voltak!

TEMPEFŐI

Papok

Sed verbum Dei non est alligatum — ám Isten ígéje nincs megbilincselve (2Tim 2,9) — ez a szentpáli mondás volt sok percemnek vigasza, és egész gondolkodásomnak alapja. Mennél megkötöttebbnek éreztem magam — a szó minden értelmében —, annál meggyőzőbben éreztem, hogy ez úgyszólván csak mellékes, csak fizikai jellegű korlátozás. Valami a vallásosságon kívül és túl, a mai nevelésből, tradícióból — és be kell vallani —, megszokásból alakult ki bennem itt. És így jöttem rá a mélyebb és valódi értelemre: nem a vallás, nem hit, nem szavak és tételek, hanem lényeg.

A börtönbeli vallásos életnek, vagy a hittel és a hitben folyó küzdelemnek természetesen sokféle megnyilvánulása és fázisa, hullámvölgye és hegye volt. Egy ilyen jellegű és mérvű megrázkódtatás, nem kell most itt külön megírnom: brutális beavatkozás, mindennek felforgatása, a teljes bizonytalansággal való

szembekerülés — és még azok a pillanatok voltak jobbak, mikor bizonytalannak látszott, és nem egyértelműen befejezettnak — ezt egy pap barátom, akinek erről beszéltem, úgy értelmezte: ha egy falnak megy neki a tank, az természetesen meginog, sőt ki is törhetnek a kövei, de nem omlik össze. És itt, kis kitérésként, hadd beszéljek a papokról. Csak a legmélyebb és tökéletes ámulattal tudok rájuk gondolni. Sokan voltak. A legmagasabbat, Mindszentyt, egyszer láttam csak, félhomályban, amikor külön sétáltatták a kórház udvarán. Aztán láttuk az autókat, amikor elvitték, nem tudtuk hová. De álbetegként átsettenkedtem a kórházba — a szobája előtt állandóan ült két civilruhás detektív. Nem cellában tartották, hanem kórházban.

Érdekes és regénybe illő figura volt Ordass protestáns püspök, akivel a Markó kisudvarán találkoztunk, mikor — mint leprásokat — külön vittek bennünket körbe, a per megkezdése előtt. És kis sajtó-sakálok fotografáltak elől, hátul, a kerítés tetejéről. Ordass méltóságteljesen kérdezte meg: Ez az államhatalom tudtával és akaratával történik? Nem felelték neki. Később véletlenül kerültek elém olyan folyóiratlapok, amelyeken mint bűnözők szerepeltünk. A Gyűjtőben a harmadik emelet egyik felén mi, a minisztériumbeliek kaptunk szállást, a másik oldalon a papok. A nagyhangú smasszerek — élükön a „szürke számárnak” becézett Gál főtörzs, vagy alhadnagy s nyomukban a törleszkedő, haszonleső, komisz házimunkások, csak úgy hívtak bennünket: „a földművesek”, és a másik oldalon: a „Vatikán”. Aztán Szegeden, majd Márianosztrán összekerültünk, s ott volt alkalmam személyesen megismerni néhányat.

Volt egy rendkívül vidám, tiszamenti fiatal plébános, aki valamikor a római Germanicumban végzett. Ennek volt egyik története, hogy ötödéves, fiatal teológusok, de már felszentelt papokként Róma külvárosi plébániáin működtek. Ottani szokás, hogy Háromkirályokkor meglátogatják a házakat és megáldják, amiért némi borravalófélét is kapnak a ministránsok. Egy asszony a ceremónia után behívta a hálósobájába, és megkérte, hogy adjon egy grande benedizióné-t, egy nagy áldást, a hitvesi nyughelynek, hogy ne legyen tanti bambini, annyi gyerek! — Előbb szabadult mint én, s megkértem: látogassa meg a családot. Akkor még a Rózsadombon laktak, s utóbb mesélték, hogy az ő elbeszélései alapján egész derűs helynek vélték képzelhetni a Markót is... Azt csodáltam, hogy volt egy törekeny, fiatal fiú, mindössze hat évvel korábban szentelték fel, hogy elvitték, milyen fölényes nyugalommal és bátorsággal állott szemben a durvasággal és nélkülözésekkel, ami akkor még nagyban járta.

De nemcsak a „Verbum” — az ige —, de a „Manus Domini”, az Úr keze sem volt megkötözve. Visszagondolva arra a merev szigorra, amivel őriztek bennünket, elképzelhetetlennek tűnik, hogy mégis került be ostya és misebor, és egyszer mise is volt a cellánkban, ami egy nagyobbfajta helyiség volt akkor, vagy huszan voltunk benne. Valaki a legálisan beengedett csomagjában olyan tésztát kért, ami ostyának számított, és volt néhány beteg, akiknek a fogház orvosa bort engedélyezett — milyen állapotban volt az, aki ennyi kedvezést „élvezett”? S így ma is meglevő, és fél évszázadnál régebben használt Missalem szolgált misekönyvül, s a pléhpohár csengőnek és kehelynek. Azóta is, ha visszagondolok rá, úgy érzem, hogy a Pápa által celebrált szenttéavatások szertartásai, és hány ezer más mise, amiken jelen voltam, elhomályosulnak emellett. Jobban meggyőzött a hit

erejéről és tartalmáról, mint minden más. A papok ereje és bátorsága különösen megcsillant, fénylett, amellet, hogy a többi rab jelentős része milyen összenyaklott, a jellemtelenségig gyáva és meghunyászkodó volt. Áll ez különösen a volt katonákra, minél magasabb rangban, annál inkább, de ezekről majd máskor írok.

Persze előre kellett volna bocsátanom, hogy a börtönben a legtöbb ember valamiféle vallásosságot, hitet „újra felérez”, részben ösztönös meneküléssel a sors elől, részben ellenállásként, és bizonyos fölényszerzéssel is az őrizők, a hívatásos ateisták és tagadók ellenében. De ez sokszor „homokra épült ház” bizonyult. Egy ízben, a számtalan szigorítások során, elrendelték, hogy ezentúl nem szabad hazulról hozott vagy megtartott párnát használni. Volt köztünk egy odáig hitbuzgó tiszt, aki elrabolt kispárnája után nézve kijelentette: „Most már biztos vagyok benne, hogy nincs Isten. Ha ezt engedte történni velem! Én többé nem imádkozom!”

Hogy az emberi nagyság, és az emberek közé való beilleszkedés mennyire nem járnak együtt, arra is volt példa. Remig atya — másik neve nem fontos — Kispesten, „a munkásnegyedben” volt plébános. Prédikációjának híre ment, annyira bátrak és szókimondók voltak. Tódult a nép, sajnos, nemcsak vallási meggyőződésből, hanem mert a „reakció” minden formájában kedves volt az exnyilasok és barátaik előtt. Volt akkor egy erősen pornó-jellegű vicclap, amit azért szubvencionáltak, mert ezen tulajdonsága által elterjedt, és ugyanakkor durván antiklerikális, sőt kifejezetten egyre inkább Mindszenty-ellenes volt. Nos Remig atya nem restellte a szószéken felmutatni ezt a szennylapot, nyilvánosan szétszaggatni, és megfelelő átokkal sújtani. Csak ez kellett az ÁVO-nak: elfogták, elvitték. A munkások a gyárakban egyórás ülősztrájkjal tiltakoztak. Igen magas képzettségű teológus, és nyájas derűjét megőrzött ember volt — de mint cellatárs kibírhatatlan. Aprólékos, minden holmijára kínosan vigyázó, sértődős — sorstársai is kifaragták egy „A Szent Cucc Titkai” című misztérium-paródiában. (Az illetőt egyébként az ÁVO-n úgy összeverték, megtaposták, hogy a bélrendszerében különböző, soha nem tapasztalt sérülések és összenövések álltak elő. Szabadulása után orvosai rácsodálkoztak a röntgenképére, hogy talán teherautó ment át rajta? Mindezek közvetkeztében időnek előtte is halt meg. — L. Ö.)

Nem papról szól, de hasonló kettősség összeütközését mutatta egyik legnagyobb tudósunk, aki — hogy szelíden fejezzem ki — bélműködésének hang-, és szagtünetei által lett tehetetlenné a négyszer hatméteres odúban. (Lényegesen hosszabb börtönidőm tapasztalataira támaszkodva, meg kell mondanom, hogy az itt érintett jelenség a legkínosabbikak egyike volt annak idején. A rabok nagyobb része volt javakorbeli, ennél fogva is beteges, az üldözéstől testileg és pszichésen halálra gyötört, amikhez a börtönkoszt legfeljebb újabb problémákkal járult hozzá. És minél emberibb volt valaki, annál jobban kínlódott ezekkel a bajokkal, akár önmaga, akár a szomszédja vonatkozásában. Személyesen is résztvettem egy olyan zárkollektíva-gyűlésen, ahol egy volt miniszter elnöklése alatt próbálták ezt a kérdést elviselhetővé tenni. Óreink szadizmusa külön kiélte magát abban, hogy az őket messze felülmúló egyéneket legalább természetes emberi testiségükben maguk alá gyűríjék, míg a másik oldalról sok kiengesztelt emberiség, pszichés egészség és derűs keresztény lelkiesség volt szükséges ahhoz, hogy valaki mindezeket túlnézzen. — L. Ö.)

Fordított jelenség volt Zadravecz püspök, akinek politikájával nehezen tudtam volna valaha is egyetérteni, de aki mindvégig igen bátor volt, és a börtönben

is nagyszerűen viselte magát. Mikor én bent voltam, ő már szabadult, de mesélték, hogy az ablakdeszkán misézett, több protestáns pap jelenlétében is. Ki-egészítőleg: Zadravecz már szabadlábra került, amikor én még hivatalban voltam. Egy franciskánus atya, akit családiról ismertem, valami vidéki klostromban volt, és olykor szívességeket kért tőlem, hivatalosan, amit persze meg is tettem. Képzelem hogy jegyezték a lappangó megbízottak, bár ezt soha nem vetették a szememre. Igen mulatságos volt a számomra, hogy ez a Páter mindig így fejezte be a telefonálását: nagyon hálásak vagyunk a méltóságos úrnak, a püspök atya is köszöni, nevét ugye nem kell megmondanom.

Volt néhány — nem sok — protestáns pap is velünk. Ezek is nagyon korrektül viselkedtek, csak éppen itt láttam a cölibátus nagy előnyét, ami igen kegyetlen megállapítás lehet egy laikus részéről. A katolikus papok teljesen hivatásukban és hivatásuknak éltek, családi körülményeiken, ha voltak, túlléptek. A protestánsoknál, főleg a vidékieknél, fel-felmerült olyasmi, hogy „most kell disznót vágni, szegény feleségem hogy tudja megcsinálni?” De egészében mind evangéliumi férfiak voltak.

Utazás

Valamikor nagyon szerettem utazni. Ezzel nem mondok sokat: ki ne szeretne? Vagy mégse? Azt is sokszor lehetett hallani: jaj, csak az az utazás ne lenne! De maradjunk meg annyiban, hogy a többség szereti a szervezett helyváltoztatást, és én ebbe a többségbe tartozom. S hogy miért választottam ezt a hivatalosan hangzó definíciót? Kiderül az alábbiakból: helyváltoztatás is, hivatalos is volt.

A Gyűjtőfogháznak van egy külön épülete, ami a poétikus Kisfogház nevet viseli. Aki odakerült, eleinte olyanféle hitben ringatódzhatsz: na, hiszen nem is lesz olyan rossz: egy kis fogházban a „knassz” (kezdők részére: a letöltendő büntetés szakneve) talán szintén minimalizálódik. Nohát ott töltöttünk fél-másfél évet, de se többet nem kaptunk enni, se a kezelés nem volt más. A mindennapi séta viszont csakugyan egy kisebb méretű udvaron zajlott le, közepén virágággal.

Bocsánatot kell kérnem, de amikor az emlékek így tolonganak, minden szónak van mellékszöngéje. Így a „zajlottság” sem kell komolyan venni, mert hogy éppen a beszéd volt tilos. Valami régi salakbakter (Sibi humoros saját szóalkotása: az udvar ugyanis salakkal volt borítva, s így a sétán szolgálatot teljesítő ő... L. Ö.) kitalálta, hogy a rabok ilyenkor találnak alkalmat titkos üzenetváltásra, mintha egyébként nem lennének huszonnégy óra mínusz harminc percig együtt! A virágágy pedig szintén szerepet játszott, akkoriban lett ugyanis hivatalos az az országcímér, amelyen kalapács és kalász díszlett. Mihaliczka őrmester úr előparancsolta tehát Brúnó bácsit, aki tízegynéhány évre ítélt MUSZ (= munkaszolgálat) parancsnok, civilben néptanító, tartalékos bakahadnagy, s akinek a kertészet volt a passziója. Megkapja a parancsot: no, öreg, itt a közép-reakción ki egy fenenagy vörös csillagot, oda pedig b...on egy olyan új alkotmányt! És Brúnó bácsi megértette, hogy a „címer” és az „alkotmány” némi fogalmi kapcsolatban állnak egymással.

No, de utazásról ígértem valamit. Hát az úgy kezdődött, hogy egy júniusi hajnal előtti pirkadásban felverték bennünket: „sietni, összes cuccal!” (Különös, hogy ott, ahol ha egyáltalán számolják az időt, mindig, minden sietős!) Hát riadtan szedelődzködtünk, kapkodta kinek mije volt — egy darab tegnapi kenyér, esetleg valami a legutóbbi — félévenkénti — „hazai” ételmi csomagból, s esetleg holmi, fehérnemű. És máris lent kellett állnunk a földszinti folyosón, a szokottnál is zordabb felügyelő urak között — nem csoda: nekik is fel kellett kelniök! — s aztán — nem mese ez gyermek! — szabályosan láncrafűztek mindnyájunkat. Ezt úgy hívták, hogy „vándor-lánc” (fűzőlánc is volt a neve: L. Ö.) — ugyancsak költőies szó, nem? — s abból áll, hogy van egy viszonylag igen hosszú, vékony lánc, és ezen huszonöt vas-kézelő. (Ezek sarokvason nyithatók szét, az összehajló másik végükön a vas felhajlik, rajtuk egy-egy lyukkal. A rab csuklóján összehajtva, a két egymást fedő lyukon húzzák át a láncot, s akkor a bilincs nem nyitható szét. — L. Ö.) Két két ember áll egymás mellé, egyiknek bal, másiknak jobb csuklójára kapcsolják az áthúzott láncot. A legvégén van egy lakat, aminek a kulcsa a kísérő felügyelő úrnál van. Így hát mindenkinek a fél keze szabad, abban viheti a fent jellemzett cuccot. Mi most ezzel csapatonként fel egy teherautóra, állva, összekovácsolva, gyerünk! Hát így rázkódtunk ki egy pestkörnyéki vasútállomásra — reggel öt óra volt —, és vártuk a vonatot, amelynek egy külön vagonja állt rendelkezésünkre. Hát hiszen beszélhetnék most arról, hogy milyen különös jelenségekkel jár az, ha huszonöt ember nem tud külön-külön mozogni, illetve: ha kell, ha nem, de olykor inkább kell. Mindent meg kell, és meg lehet tanulni, bár a köztünk szép számmal lévő börtönügyben és az ezzel kapcsolatos jogszabályokban járatos „szakértársak” kifejtették, hogy utazás közben — a politikai rendszertől teljesen függetlenül — tilos leláncolni a rabokat, mert bármilyen vasúti, vagy egyéb szerencsétlenség esetén menthetlenek lennének. (Az illetékesek valószínűleg azt gondolták: annál jobb!)

Dehát nem volt semmi baj. Így üldögeztünk makaróni-csavarodásra emlékeztető vonalban reggel négytől valamikor késő délutánig. Szabad, illetve mozgásképes kezünkkel ettünk, kinek mije volt, megtöröltük arcunkat — kutya meleg nap volt! — s végül berobogtunk a tiszaparti metropolisba.

Messze kint állt meg a vonatunk a pályaudvaron kívül — elég szép mutatvány volt csoportosan leugrani cirka másfél métert, de itt sem történt baj. De amiért elmesélem: utazási kedvem változatlan, sőt új szemléletet nyert élménye ez volt: a pályaudvar belső főfalán egy hatalmas plakát: a legszebb olajnyomat-stílusban ábrázolt családok, lombos erdő árnyékában, háttérben idilli tavacska, elől játszadozó gyermeksereg, ízletes elemózsiát fogyasztó kirándulók, a filiszteri jóérzés sokszínű leábrázolása, s alatta a felirat: **UTAZGASSUNK HAZÁNK FÖLDJÉN!** — A felhívásnak eleget tettünk.

A szegedi bevonulás harmonikusan egészítette ki a kalandot: a láncra fűzött csapat tagjai nem voltak egyformák sem „erőnlét”, sem egyszerűen lábszárhosszúság vonatkozásában. Így a csapatok — voltunk vagy kétszázan — botladoztak, elhúzódtak. A bennszülöttek között volt néhány bibliai Veronika jellemű és jellegű honleány, akik legalább egy pohár vizet akartak adni. A kísérők elég nyersen küldték el őket, — hová? — lehet találgatni. De az útvonalon volt egy közlekedési középiskola is, amelynek egyenruhás diákjait kivezényelték, és ezek hangos „pfujj, fasiszták!” kiáltozással üdvözöltek. Leköpni csak azért nem tudtak, mert az úttest közepén mentünk, s odáig nem jutott a szuflájukból. Ám akadt egy idős bácsi, aki nem volt rest, odafutott, és teljes nedvbőséggel köszön-

tött bennünket, „Nesze nektek Auschwitzért!” kiáltással. Husz Jánosra gondoltam, aki egy öreg nénit látva máglyája alján rózsával táplálva annak tüzét, így szólt: Sancta Simplicitas!...szent, egyszerű balgaság!

De nem ez volt utolsó, hivatalos költségen megtett utazásunk. Fél évvel később, már Szegeden, hasonló hajnali ébresztés után kötözgettek össze az udvaron. Újdonság volt, hogy ekkor már csíkos rabruhában lévén, az elbocsátó fegyintézet ránk szóta ami koszos, szakadt gönce csak volt, vigyük el az új befogadóhoz. Hát ismét teherautó, de miután hosszabb utazásra készültünk, az „összkomfortot” képviselő „kübliket” is velünk adták. Hogy ezek igénybevétele robogó járművön, félméteres láncközre összekötött egyének részéről miként ment végbe...

De mi még szerencsések voltunk. Estefelé értünk be Márianosztrára. Groteszk ellentétként egy (működő) templom és egy eklektikus típusú órház volt az első látvány. Később kitapasztaltuk, hogy a Nagy Lajos királyunk által építtetett komplexumnak milyen érdekességei vannak. Egyelőre annak örülhettünk, hogy megjöttünk. Lekerültek kezükről a bilincsek, nem könnyen, mert reggel kettőtől este nyolcig a csuklók eléggé megdagadtak. A „majd ott kapnak vacsorát” ábránd hamar szertefoszlott: a két testvérintézet egymás számlájára játszotta át az aznapi élelmezési költségeket. Dehát tisztán húzott ágyba kerültünk, és a szegedi hőség után enyhe, majdnem barátságosan üdvözlő hegyi levegő simogatott meg. Kaján, önző örömünknek másnap tápot adott az a hír, hogy az egyik teherautón lévőket kísérő fegyőr elvesztette a kulcsokat, és így, egyéb forgalmi balesetekkel tarkítva, az egész konvojt beirányították az útközbe eső ceglédi fegyrintézetbe, ahol a láncokat ugyan nem tudták leoperálni, de legalább lefekhettek, huszonötven egy sorba. Másnap későn robogtak be, és a nosztrai kovácsműhely reszelt, fúrt, faragott, Isten tudja, mit csinált, de a láncok lehullottak! Milyen szép mondás, kár hogy ideiglenes értelmű!

Számunk szerzői:

Blanckenstein Miklós lelkész, az Országos Lelkipásztori Intézet főtítkára

Katus László történész, egyetemi docens JPTE

Nagy Endre szociológus, egyetemi docens JPTE

Niedermüller Péter néprajztudós, egyetemi adjunktus JPTE

Rónay László irodalomtörténész, egyetemi tanár ELTE

Sólyom László az Alkotmánybíróság elnöke

Tillmann J. A. esztéta JPTE

Biblia Kazinczy Ferenc szavaival

Kazinczy Lajos honvédtábornok, akit Haynau Aradon főbe lövetett alig múlt öt éves, amikor atyja neki és Bálint nevű bátyjának tanulságos meséskönyvet készített a Bibliáról. A Bibliát mindig nehéz olvasmánynak tekintették, s nemcsak manapság írják át könnyebben érthető, hétköznapi nyelvre gyermekek számára és mindazoknak a felnőtteknek, akik nem birkóznak meg a Károlyi vagy mások fordította veretes szöveggel. A korábbi századokban ez ugyancsak így történt, s időről időre kiadtak népszerűsítő, „prózai” átiratokat. Egy ilyen munkálataiba fogott Kazinczy Ferenc már idős korában, 1826-ban, amikor nyolc gyermeke közül kettő még mindig kicsi volt, és rászorult az efféle könnyített oktatásra.

Munkája könyvalakban Sárospatakon jelent meg 1831-ben, de ő már nem vehette kézbe, mert elragadta az abban az évben dúló kolerajárvány. Az utókor pedig elfeledkezett e könyvről, mint ahogy egyébként sem ápolja Kazinczy emlékét, úgy ahogy illenék. A kitűnő filológus kutató, Busa Margit most előbányásztta a feledésből e szép könyvet, s betűhíven közreadta. Egyszersmind sajtó alá rendezte és közreadta a munka fennmaradt, korábbi kéziratos változatát is, továbbá jegyzetekkel és utószóval látta el a mai kötetet. Gondos utószavából idézek: „Kazinczy Ferenc ökumenikus Bibliával tanít minket: fogalmazta református hittel, teljesebbé tette katolikus és evangélikus hit adataival, befejezte katolikus imakönyv könyörgéseit kiegészítve a maga református lelkü imáival. — Mindez fródott és nyomtatott a felvilágosodás emberközpontú szadában”. (Cserépfalvi)

Kenyeres Zoltán

Nyíri Tamás:

A filozófiai gondolkodás fejlődése

A filozófia nem törekedhet kevesebbire, minthogy gondolati úton megbirkózzék az emberi létezéssel, annak teljes szélességében és mélységében. Így bizonyos vonatkozásban közel áll a költészethez, ám míg az egyik többnyire szintetikus módon próbálja megnevezni a létezőt, a filozófus az analízis útján jár.

Hogyan tehetünk szert tudásra? Ha pontos kérdéseket tudnánk föltenni, ha ismernénk saját gondolkodásunk törvényeit, probléma nélkül hatolhatnánk előre arra a területre, ahol már csak a teológia illetékes. Ám kérdéseink éle valahogy mindig félrecsúszik, megcsalnak a szavak.

Ezért kell újra és újra szembesülnünk önmagunk keresésünk történetével, balsikereink tükrébe nézni, hogy ezáltal közelebb jussunk magunk mind pontosabb megértéséhez.

Egy filozófiatörténeti mű sosem pótolja az abban tárgyalt szerzők eredeti olvasását. Aki ezt az igényt támasztja vele szemben, okvetlenül csalódik. Nyíri Tamás könyve sem nyújt mást, mint egy autonóm gondolkodó szemlélődését, amelynek tárgya ezúttal saját tudománya, az emberi bölcsesség, a keresés története a görögöktől napjainkig.

Persze nem lehetne érdekes az ilyen összegzés, ha szerzőjének nem volna saját felfogása a vizsgálódás mibenlétéről. Nyíri Tamás a transzcendentális iskola képviselője, amely szerint a filozófia a létezésnek az az első, reflektált megvilágítása, amely a történelemben találja meg az élő Istent, aki közvetíti magát az emberrel.

E könyv nálunk az utolsó évtizedek alighanem legszínvonalasabb munkája e területen komoly szellemi kalandot kínál, az elmélyült beszélgetés kecsgettető lehetőségét. (Szent István Társulat. 1991. 3. kiadás.)

Schein Gábor

Esterházy Péter:
A halacska csodálatos élete
(Első megjegyzés)

Az új kötet az 1988-ban megjelent *Kitömött hattyú* folytatása, mint előszavában olvashatjuk, azt gyűjti össze az azóta írottakból, „ami nem regény és nem elefántcsonttorony-cikk”. Jegyzet, esszé, tárcs, interjú, napló, előszó, bevezető, kiállítás-megnyitó olvasható benne: már egyetlen jellegzetes Esterházy műfaját átlényegülve. Miről szólnak ezek a túlnyomórészt többségükben rövid lélegzetű írások? Arról a Közép-Európának nevezett régióról, amit nem lehet egyértelműbben megjelölni, mint hogy „Európa azon része, amelyik mindig bajban van”. Aztán az irodalomról, ami ezen a vidéken hosszú ideig „a valóság és a szó közötti résben táncolt, sírt, ujjongott és röhögött”. Arcképek, vázlatok sorakoznak benne: Mándy, Weöres, Gombrowicz, Hrabal, Móricz, Kornis Mihály és még sorolni lehet az elfogulatlanság névsorát. Napi kérdések is szóba kerülnek a kötetben. Először rossz jelenségek, melyeket egy Illyés-verscím parafrázisával úgy nevez el, hogy „haza az alacsonyban”. Ennek körében esik szó az emlékezetes hordó-ügyről, az antiszemitizmus fel-felszikrázásáról. Az írókon, műveken és napi aktualitásokon túl pedig elvi jelentőségű kérdések fogalmazódnak meg a kis írásokban. Arról az értelmiségről, amely ezen a tájon nem nagyon végzi a dolgát, mert „nem képzelel el magának ezt az országot, nem álmodja meg saját magát”. A hitről, ami manapság — mint annyi minden más — hangoskodik ebben az országban. „Lehet ebben jót látni, az öntudatra ébredés első mozdulatait. A hit azonban lényege szerint csöndes, hangos hit nincs, a hangos hit hazug.”

Kenyeres Zoltán

A kettős

Thomas Bernhard: A színházcsináló

Megy egy igen jó előadás Pesten, *A színházcsináló*. Szerzője Thomas Bernhard nevezetű osztrák botrányhős. (Bizonyos el-

fajzott értelmiségiek a nagy gondolkodóként szokták emlegetni, de ez mellékes.) Ő volt az, aki az osztrák nemzet élő lelkiismeretként próbált föllépni különböző fórumokon — úgy mint irodalom, stb. — és sehogy sem akarta véka alá rejteni, hogy a huszadik század utolsó negyedében immár végképp idegesíti a szünni nem akaró monarchikus légkör, a fennhéjázó osztrák góg. Nem is szeretnék valami nagyon. Bánatában megírta *A világmegváltó* című darabot — a minap fordította le Tandori Dezső —, amelyben elpanaszolja, hogy az élő zseninek mindig örül a nemzet, de még jobban örül, ha halott. Az kényelmesebb. (Később ő maga is megtette ezt a szívességet Ausztriának.)

A színházcsináló, melyet a Budapesti Kamara Károly körüti stúdiója ad, szintén kényelmetlen darab. Koszos kis ausztriai falu — ??? — még koszosabb kocsmájában egy tehetségbe ösztült aktor és tehetségtelenségbe gémberedett családja élénk disznóröfögés mellett az emberiség nagy drámáját szándékozik előadni. (Könnyen lehet, hogy ez a mű hasonlatos Karl Kraus *Az emberiség utolsó napjai* című monstre darabjához — persze pejoratív felhanggal —, jöllehet Kraus véleménye több ponton érintkezett Bernhardéval. Ő mondta például, hogy igazságtalanság Bécsset a hibáiért kárhóztatni, amikor erényei éppoly megvetésre méltók.) Az előkészületekben egy hentes és mésszárosszerű kocsmáros vesz részt kényszeredetten. Ez a kettős, Sinkó László megbocsáthatóan fennhéjázó és cinikus színésze, valamint Vallai Péter sunyin meghunyászkodó, de a kocsmaszegetébe Hitler-képet akasztó kocsmárosa két színészi remekmű. Egy főszínészi és egy karakterszínészi.

Az osztrák kispolgáriság, a gyáva képmutatás, a tömegek lelkében lakozó agresszivitás csíráit aprólékos gonddal és imponáló találékonysággal ásta elő Thomas Bernhard. Félek tőle, hogy nálunk is divatba jön mint színpadi szerző.

Kállai Katalin

Magyar Állami Hangversenyzenekar 1.

November elején két szimfonikus esten játszottak. A zenekar első műsorszámaként Fauré *Requiemje* volt. Gabriel Fauré nem-

csak Magyarországon, de Franciaországon kívül az egész világon ritkán játszott szerző, persze méltatlan, de érthető módon. Fauré művei nem látványosak, érzelmvilága visszafogott, ő maga csöndes, merengő zenész, aki élete java részét adminisztrációs feladatok ellátásával — Conservatoire vezetésével — töltötte. Fauré más, mint a többi. Fauré különbözik — de nem a polgártól, hiszen maga is finom elegáns, nagybajszú úr, hanem a zeneszerzőktől. Megsüketült ő is, mint Beethoven, de ettől nem lett titáni, került őt is a siker, de nem lett tőle sem kétségbeesett, sem mániákus. És Requiemje is más. Templomi orgonistaként rengeteg gyász-miséen játszott, épp ezért akart ő másfélét írni. Fauré nem a halálról gondolkodik, hanem a temetésről. Nincs benne félelem, nem ijesztik olyan szavak, mint harag, ítélet, nem borzasztja a megsemmisülés gondolata, hite valóban „a remélt dolgok bizonyossága”. Requiemje csupa szelídség, nyugalom, remény. Vigasztaló zene, senkit sem akar meggyőzni, csak megnyugtatni. Egyetlen egyszer veszti el halkságát, a Hozsannára, de ennyi elég is. Nem akar holtakat ébreszteni, ez a zene az élőknél szól az életről, az örök életről.

Fáy Miklós

Esterházy Péter: A halacska csodálatos élete (Második megjegyzés)

„Szél ellen nem lehet hallgatni” — mondja Esterházy az évek során kialakított magatartásának és álláspontjának összefoglalásaként. És úgy mondja, hogy a humor mögött nincs benne semmi pátosz és színpadias szerepvállalás, mert nem szerepet vállal, hanem önmagát. Haza, Magyarország, Európa, művészet, hagyomány, szinte csupa nagybetűvel írandó fogalmak lennének a pátoszos tudatban, de itt komor kavargásuk közben egyszer csak rálapozunk egy zsiráfot árbázoló gyerekrajzra, a kislánya készítette, s a nagy kérdések mindjárt az élet valóságos dimenziójába kerülnek. Helyet kap a játék, nemcsak a stílusban, hanem a tárgykörökben is.

Megjelenik a család. („Kicsit úgy vagyok a szülőséggel, mint a magyarsággal, nem létezik külön.”) Megjelennek a gyerekek, s egyszeriben közvetlenné és mégis rögtön filozófus hangoltságúvá változtatják az egész kötetet. („Tényleg áldás a gyermek, a földről beszél, mely nehéz, s ahonnét vétettünk, és az égről beszél, amely az ígért földje.”) S a zsiráf, a játék és a gyerekek meg a Konyha Művészetbe írott sorok a paprikás krumpliról, nos ezek vonják igazán eszkatologikus távlatokba az itt egybegyűjtött írásokat. Vagy, ha úgy tetszik, a humanizmus távlatába.

Kenyeres Zoltán

Róza, Márta, Irma Nagy András, de lényegében Csehov: Magyar három nővér

Irmának nevenapja van. A szalonban gyűlt össze a család: Róza dolgozatokat javít, Márta merengő, kicsit rosszkedvű. András még a szobájában. Hegedűl. A Patáky család melankólikus ünnepén Soós és Turáni eljött Irmát köszönteni — két tiszt a kisvárosban állomásozó katonák közül. Hamarosan megérkezik az új ütegparancsnok, Versényi.

A világirodalom nagyjai közül Shakespeare mellett — akiről Jan Kott minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a kortársunk — Csehov a „legmagyarabb” szerző színpadjainkon. Korszakról korszakra van miért megidézni. Kell-e, hát, tovább magyarítani? Azt hiszem, rossz úton jár az, aki a Játékszin *Magyar három nővér* című előadásán egyre csak ezen mereng. A mítosz sorsa, hogy alakul. (Mert kár lenne vitatni, hogy a *Három nővér* a mi közös mítoszunk...) Alakul de közben anyagában mindvégig ott lapulnak az őstörténet kristályszemcséi. Nos, ezek a szemcsék meg-megcsillannak a Kapás Dezső rendezte előadásban.

Csehov és nyomán a magyarító Nagy András meg a rendező szigorú erkölcsi kategóriákat állít, de nem veszik magukra az ítékezés terhét. Talmi dolognak tartják figuráikat a kényelmes bűnös-nem bűnös

elv alapján csoportosítani. Embereket lát-
nak maguk körül, akiket így vagy úgy, de
lehet szeretni. Talán ettől lesz olyan szere-
tetreméltó az egész előadás, minden eset-
lenségével, szereplőinek olykor-olykor
szögletes, frissdiplomás bájával együtt.

Am ha nem a bűn s a büntelenség az,
amely a három (magyar) nővér sorsát a
hétköznapi melankóliától hétköznapi tra-
gédiáig vezeti, akkor, vajon mi? Azt hi-
szem, ezen érdemes elmerengni, miközben
— tarara bumtié — a katonazene lassan-
lassan elhalkul.

Kállai Katalin

Magyar Állami Hangversenyzenekar 2.

Élettel teli, sőt száznyolcvan év után is da-
liás Beethoven legtöbbet játszott szimfóni-
ája, a Hetedik. Hálás darab, mert nyilván-
való zenei értékei mellett könnyen befo-
gadható, látványosan hangszerelt, és az
utolsó ütem után nagyon könnyen tör ki a
tapsvihar. Hálás azért is, mert sokoldalú,
sokszínű, szélsőséges, valamelyik tétele
bizonyosan jól sikerül, és az feledteti a ze-
nekari játék hibáit, pontatlanságait, mint
ahogy ez ezen az estén történt. *Kobayasi*
Ken-ichiro határozottan, lelkesen, biztos
kézzel vezette az Állami Hangver-
senyzenekart a szólamokon, drámaian,
helyenként teátrálisan mutatva be a szim-
fóniát. A karmester érzelmi túlfűtöttsége
elragadta a zenekart és a közönséget egya-
ránt, az est meglepően nagy sikerrel zá-
rult. Azért meglepően, mert az együttes
egyáltalán nem játszott jól: sűrűn fordul-
tak elő pontatlanságok, maszatolások,
apróbb szétesések, egyszerre történő belé-
pések azonban véletlenül sem. Egyértel-
mű, hogy Kobayasi látványos vezénylési
stílusa, elragadó interpretációi ellenére
sem az a karmester, aki rendben tartaná a
zenekart, akiben elég kitarítás lenne ahhoz,
hogy állandó és rendszeres munkával ki-
tisztítaná a hangzást, fegyelmezett együttes
muzsikálást követelne, kiragadná az egyik
legnagyobb hazai zenekart provincializmu-
sából. A közönség is cinkos: örömmel elfo-
gad egy csak alapjaiban megoldott, érzelmi-
leg fölkavaró, de kidolgozatlan előadást.

Fáy Miklós

Hévízi Ottó — Csuha István: Szilénosz-gyakorlatok

Szilénoszt, Hermész fiát, a Dionüszosz kí-
sérétéhez tartozó, termékenységükről hí-
res szilének fejét Midász király egy napon
foglyul ejtette. A tömpe orrú, dülledt sze-
mü, patás, lófarkas démon persze akkor is
részeg volt, vagy inkább úgy tett, mintha
részeg volna. Ő mindig a bor, a valaminek
látszó semmi bűvöletében élt, részegsége
tehát bizonyos józanság, és viszont.

Mikor Midász faramuci módon föltette
neki létünk tán legfontosabb kérdését —
Mi a legfőbb jó az ember számára? —, Szi-
lénosz először vonakodott a válasszal,
majd így szólt: „Az ember számára a leg-
főbb jó, ha meg sem születik, de ha már
megszületett, akkor az, ha mihamarabb
meghal.”

Szilénosz nem leli örömét a „kis dol-
gokban”, s mivel az emberi lét lényegéből
fakadóan ki van téve ideje végességének,
önmagának, a nálánál magasabb hatal-
maknak, a kikerülhetetlen tévedésnek, a
„félelemnek és reszketésnek”, ő minde-
nestől elveti.

Am Szilénosz válasza tulajdonképpen
kérdés. E kérdést járják körül a szerzők
egymásra rimelő, néha egymással vitázó
írásaikban, anélkül persze, hogy maguk
olyan bátrak s botorok lennének, mint Szi-
lénosz, akinek válasza érdekes módon
szinte szó szerint megegyezik Jézus utolsó
Júdáshoz intézett mondatával.

Midász kérdése tehát így hangzik: „Mi
a legfőbb jó az ember számára?” (*Szépha-
lom Könyvműhely* 1991.)

Schein Gábor

A Berliini Filharmonikusok

A Berliini Filharmonikusok is a Hetediket
adták elő, de *Daniel Barenboim* vezényleté-
vel, aki nem próbálta meg újraértelmezni
a művet, nem törekedett eredetiségre (ami
persze egy ilyen gyakran játszott mű ese-
tében rendkívüli feladat lett volna), meg-
bízott a szerzőben és a zenekarban. Nem
akarom elhallgatni, hogy a zenekar a tété-
leket itt sem kezdte pontosan együtt, egy-

szerűen azért, mert Barenboim ütésére szinte lehetetlen egyszerre belépni. A szimfonizmus egy egészen más minőségét hallhattuk. Része volt ebben annak, hogy itt sokkal jobbak voltak a hangszerek, a zenekar olyan gazdag, hogy válogathat a világ legtehetségesebb játékosai közül. Az érdem legfőképp a két éve halott Hertbert von Karajané, aki több, mint harminc éven át vezette a Filharmonikusokat, kialakította a zenekar jellegzetes vonós hangzását. Ez a játékmód jellemző maradt az igen rokonszenves és nagy tudással bíró Barenboim vezetésével is a zenekarra. Csodáljuk a Berliini Filharmonikusokat: felejtethetetlen az együttes játék helyesen megválasztott aránya, a rezek biztonsága, a fűvők könnyedsége, s a vonóskar ihletett játéka, a mélyvonósok soha nem hallott teltsége, kifejezésbeli gazdagsága.

Érthetetlen, hogy a közönség, amely az első előadáson zsúfolásig megtöltötte az Erkel Színházat, mért mutatott olyan csekély érdeklődést a zenekar második koncertje iránt (Bruckner *Ötödik szimfóniája*).

Ezen az esten szólalt meg az igazi Berliini Filharmonikus Zenekar. Itt vált egészen világossá, hogy miért tartozik ez a társulat a világ legnagyobb zenekarai közé.

Fáy Miklós

A hit-ves

Yukio Misima: Sade márkiné

Túlhajtott testiség. Förtelen. Perverz mocskok. Ez mind ő. A férfi, kinek nevéhez tudatunkban megannyi bűn társul. Donatier-Alphonse-Francois de Sade márki. Regény- és drámaíró, kinek élete maga „a” regény. A legelnevezőbb jelzővel is igen szabados regény. (Bár valamivel eredetibb, mint a saját művei.) Ez a történet azonban nem róla szól. Renée-ről, a hitveséről.

Finom úri szalon. Renée édesanyjáié. Ebben a szalonban foglalunk helyet a Budapesti Kamaraszínház stúdiójában a Károly körúton. Suttogás, halk neszek, arcunkba suhogó ruhák. Már-már érezni véljük kétszáz éves parfümök illatát. A történelem — mármint a francia — a falakon kívül. XVI. Lajos, Bastille, forradalom. Itt benn

csupa hölgy. Előkelők, arisztokraták. Van köztük erényes híreben álló, ám hazug, van kétségbeesítően őszinte, ám kicsapongó életű. S van egy... Igen ő. Sade márkiné. A riadtságában bátor, elszántságában vakmerő, hitvesi szeretetében makacs Renée.

Talán nehéz elképzelni, hogy Yukio Misima úr a 20. századi Japánból ennyit tudott történelmüinkről, kultúránkról, saját korlátaink közé szorított gondolkodásunkról, egyáltalán rólunk — európaiakról. A japán szerző tollán nem szalondráma, inkább lélektani lecke — a szó eredeti, azaz didaktikus értelmében is — Sade márkiné sorsa, mindenre elszánt, lázadó szeretetről, „ésszerűtlenül” konok hűségéről, kopár reménytelenségen sarjadó reményből, hitvesi hitből.

A marquise (Kubik Anna), miután megvívta harcát a világgal, megtagadja magától a börtönből szabadult márkiról óhajtott viszontlátását. Kolostorba vonul. A tett megokolható. Az út, amely lelkét közelebb vitte Istenhez, homályban marad. Így talán váratlanabb a fordulat, de távozása furcsa ürességet hagy. A szalon elsötétül, s hirtelen alig érzünk mást, mint suhogó selymek otffejejtett illatát.

Kállai Katalin

Esterházy Péter:

A halacska csodálatos élete
(Harmadik megjegyzés)

A két tárgyias és tárgyilagos megjegyzés után legyen szabad most egy kicsit személyesebb hangon folytatnom. Ahogy olvastam ezt a halacska könyvet, eszembe jutott a következő. Amikor születtem (1939) még élt Babits és ő volt a szellemi élet humanizmus-felelőse. Ezt a funkciót valamikor talán még az ifjú barátainktól körülvevett Kazinczy találta ki, aztán átkerült tőle Szatmárcsekére a félszemű Kölcseyhez. Ez a funkció soha nem járt fizetéskiegészítéssel, amúgy társadalmi munkában csinálta, aki éppen csinálta. Nem nevezték ki és nem is választották meg rá. És alapjában véve nem is csinált az illető semmi különösét, csak egyszerűen volt. Létezett. Olyan volt, amilyen, és ehhez a funkció-

hoz éppen ez kellett. Tulajdonképpen lehetett volna egyszerre több humanizmus-felelős is, sőt az lett volna jó, ha mindenki az. De valahogy soha nem alakult így ezen a tájon. Néha csakugyan többen osztottak rajta, de sajnos akkor sem mindenki. Mindenesetre Babits az volt. Aztán Kodály, aztán Illyés is az volt (aki ugyanúgy hidegen szerette a paprikás krumplit, mint E. P.).

Ahogy olvastam ezt a halacska könyvet, meg minden egyebet, amit az utóbbi időkben E. P. írt (elég sokat), arra gondoltam, hogy most ő vette át a funkciót. Persze nem átvette, mert itt nem lehet valamiféle akaratlagos, vagy tudatos cselekvésről beszélni. Ő is csak „van”, mint ahogy a többiek voltak, és evvel az önlétével kifejez valamit, amit korunk (létünk) hoz szükséges humanizmusának lehet nevezni. Mégpedig sok játékkal, remek humorról és (mint legutóbb éppen a Vigilia körkérdésére adott válaszában) igazi „melasz kholéval”, amiből a melankólia szó származik és amiről sokan azt képzelelik, hogy érzelmes bánatot jelent, holott az indulat és kritika felső foka. A fekete epe. (Pannon Könyvkiadó)

Kenyeres Zoltán

Dr. Pirigyi István:

A magyarországi görög katolikusok története

A nyíregyházi Görög Katolikus Hittudományi Főiskola kiadásában megjelent két-kötetes mű bemutatja a magyarországi görög katolikusok történetét a vándorlás korától kezdve napjainkig.

Őseink már a honfoglalást megelőző évszázadokban találkoztak a bizánci kereszténységgel. A honfoglalás után népünk megtérítését Hierotheosz görög püspök és papjai kezdték meg. Géza fejedelem azonban politikai okokból Nagy Ottó német-római császártól kért hittérítőket (972) s így a térítő munkát a nyugati egyház papjai fejezték be.

Az országban jelentős számban élő keleti szertartású keresztények latin szertartású főpásztorok joghatósága alá kerültek. Ez egyben azt is jelenti, hogy a bizánci egy-

házszakadás (1054) után is *egységben maradtak Rómával*, sőt III. Ince pápa 1204-ben külön püspökséget akart számukra felállítani.

Szinte ugyanebben az időben megkezdődött a keleti szertartású, Rómától elszakadt nemzetiségek beáramlása az országba. Ezek egy része egyesült Rómával (Márca: 1611, Ungvár: 1646, Gyulafehérvár: 1700). Igaz, az unió kimondásában nemcsak vallási, hanem evilági tényezők (így társadalmi előnyök reménye) is közrejátszottak, de az unióra soha, senki *nem kényszerítette őket*, viszont az unió ellenségei erőszakkal léptek fel ellenük Erdélyben és a Délvidéken.

A magyarországi görög katolikus püspökök 1773-ban Bécsben szinódust tartottak, melyen határozatot hoztak az egyházi könyvek kiadásáról, az ünnepekről, iskolák létesítéséről, a papok javadalmazásáról stb. Kérésükre a királynő elrendelte, hogy ne „unitusoknak”, hanem „görög katolikusoknak” nevezzék őket, mert az unitus elnevezésnek a nem-egyesültek előtt pejoratív csengése van.

A szerző rámutat arra, hogy hazánkban a különböző nemzetiségű görög katolikusok nemcsak vallási, hanem kulturális szempontból is teljesen szabadon fejlődhettek.

A szabadságharc után az erdélyi görög katolikus egyházmegyeekben felütötte fejét a nacionalizmus, mely XIII. Leó pápa figyelmeztetése ellenére a végletekig fokozódott. Ezért a görög katolikus magyarok arra kényszerültek, hogy kiharcolják önállóságukat.

E tudományos alapossággal és gazdag dokumentációval alátámasztott mű a Gondviselés útjainak kifürkészhetetlenségét is érzékelteti. A 2. világháború után ugyanis a környező országokban brutális erőszakkal felszámolták a békésen létrejött uniót és megszüntették a görög katolikus egyházat, ugyanakkor viszont Magyarországon a bizánci szertartás páratlan fejlődésnek indult. A nehéz körülmények ellenére számos új egyházközség alakult, kiépült az egyházmegyei központ, megnyílt a papnevelő intézet.

E könyvet mindenkinek figyelmébe ajánljuk, hiszen a magyarországi görög katolikusok története szerves része országunk és népünk küzdelmes történetének.

Cselényi István

A Vigilia 1991. 5. számának kerekasztalbeszélgetése a kereszténység és a liberalizmus viszonyáról, magas színvonalával, alaposágával és méltó hangvételével megnyugtatóan hatott mindazokra, akik az Európa felé nyitódó Magyarország szellemi életének megnyilvánulásait keresik és várják. Mint másfél évtizede külföldön élő magyar tudatában vagyok, hogy kivülállóként csak nagy szerénységgel érinthetem az otthoni magyarság problémáit, de talán a Sutor ne Ultra crepidam jelszó betartásával optikám objektívabb lehet. Olyan szabadelvű egyetem munkatársa vagyok, amely 155 évvel ezelőtti alapításakor a liberalizmust tűzte zászlajára, a témához való hozzászólásom tehát remélhetőleg még színesebbé fogja tenni a vélemények palettáját. Észrevételeim tehát a következők:

1. Térségünkben a szovjet birodalom bukása után alapvetően megrendült a rendszer ideológiai alapja, s helyére négy eszme áramlott be: a nacionalizmus, a vallásosság, a liberalizmus és a szociáldemokrácia. A keresztények és a liberalizmus viszonyát a legnagyobb tolerancia jegyében kell vizsgálnunk, mivel ez a két tényező fogja meghatározni az ország jövőjét. Nem is beszélve arról, hogy történelmünk nem bővelkedett olyan időszakokban, amikor ez a két eszmerendszer szabadon és békésen megmérkőzhetett volna egymással. A kereszténység és a liberalizmus közötti dialógus sorsodóntó hatással lesz az ország jövőjének alakulására.

Mindezt az a nyugat-európai közvélemény és politikai élet is nagy figyelemmel fogja kísélni, ami nemigen tesz különbséget Magyarországot javára a többi kelet-európai országgal szemben. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a liberalizmust elsősorban gazdasági koncepciónak tekintem, aminek ideológiai körvonalai elmosódottabbak, míg a kereszténységet elsősorban szellemi-eszmei rendszernek tartom, aminek gazdasági-politikai megnyilatkozásai másodlagos jelentőségűek.

2. A kerekasztal gondolatmenetét követve, amely a szabadság, egyenlőség, testvériség fogalmából indul ki, egyértelműen megállapítható, hogy a liberalizmus biztosíthatja gazdaságilag és társadalmilag a szabadságot és a jogegyenlőséget. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a liberális gazdasággal föllépő társadalmi jelenséget, aminek eredménye teljes néprétegek elszegényedése, lecsúszása. Ez a veszély a közép-európai or-

szágokban fennáll, s egyetlen megoldási lehetőségét a szociális piacgazdaság bevezetésében látom.

3. Kétségtelen tényként kell elismernünk, hogy a szabadelvű társadalomfilozófia történelmi érdeme az a robbanásszerű technikai fejlődés, amely létrehozta a szellemi szabadság és annak anyagi feltételeit. Külön tanulmányt érdemelne, hogy a technikai fejlődésben való elmaradás mennyiben játszott szerepet a Szovjetunió összeomlásában.

4. Külön szempontként merül fel a liberális és a keresztény felfogásban a testvériség, illetve ennek modern formája, a szolidaritás vállalásának kérdése. Érdemes megjegyeznünk, hogy a társadalmi szolidaritás problémáját a legmegnyugtatóbb módon a kereszténységen belül a protestáns többségű skandináv államokban oldották meg.

5. A liberális és a keresztény társadalom és politikai felfogás között — minden történelmi ellentéte dacára — nem tapasztalunk jelentős eltérést. Ennek ellenére támadhatnak közöttük ellentétek, amelyek közül az egyik a kerekasztalbeszélgetésben is megjelent: mégpedig az állam és az egyház egymáshoz való szervezeti viszonyát illetően. A nyugati demokráciákban az egyházakat jogilag egyértelműen elválasztották az államtól, és biztosították a vallásgyakorlás teljes szabadságát. Ugyanakkor az állam anyagi eszközökkel segíti az egyházak működését és biztosítja hozzájuk a feltételeket. Hasonló megoldást Magyarországon a nyugati demokráciák is örömmel üdvözlőnének.

6. A liberális és a keresztény felfogás közötti különbség kiéleződhet az ún. bioetikai (szervátültetés, euthanázia, mesterséges megtermékenyítés) területén. Szerintem ezeket a problémákat együtt kellene kezelni a magzatelhajtás kérdésével. Éppen a belga parlamentben tavaly elfogadott liberális szociáldemokrata törvény mutatja (egyes katolikus szenátorok és képviselők sem szavaztak ellene), hogy a nem megszorító jellegű megoldás a jogot minden dogma fölé helyezve a társadalomban olyan helyzetet teremthet, ahol ilyen problémát mindenki a saját lelkiismerete alapján oldhat meg. Valószínűleg ez lesz Magyarországon is a katolikus kereszténység és liberalizmus viszonyának legfőbb próbaköve, s az új magyar társadalom felnőtté válásának egyik kritériuma.

Frühling János

Engedjék meg, hogy a Vigilia 1991/5. számában megjelent „Beszélgetés”-hez és Endreffy Zoltán ugyanott megjelent cikkéhez néhány megjegyzést fűzzek. Tisztában vagyok ezen íráskor szándékával: léteznek a magyar katolicizmus körében egy türelmetlen, privilegiumokhoz ragaszkodó, retrográd réteg, amely összetéveszti a tárgyi igazságot az igazság ismeretével: úgy véli, hogy az egyetlen katolikus igazság teljes birtokában van, amelyet mindenki köteles elfogadni, ha nem gyengeelméjű vagy rosszakaratú. Ha az említett két írás — amelyeket nagy érdeklődéssel és bizonyos rokonszenvvel tanulmányoztam — csak ezt a mentalitást igyekezne javítani vagy kiküszöbölni, úgy legteljesebb egyetértésünket érdemelné.

Nem titkolom azonban, hogy egyik szerzőnek vagy hozzászólónak sem világos az érvelése, szándékukat pedig úgy kell kibányásznak nagyon is jóindulatú interpretációval a sorok mögött.

1./ Sehol nem találtam ezeket a szavakat: „felelősség” — „lelkiismeret” — „kultúra”.

Pál apostolnál a szabadság nem a „szabad piac” és nem a „szabadság, egyenlőség, testvériség — vagy a halál”. Ez utóbbit ugyanis így kellene értelem szerint fordítani: „...vagy a guillotine”. A nagy polgári forradalom kedvező utóhatásait ma senki sem tagadhatja, de mint minden forradalom, halálos erőszakot alkalmaz, egészen saját gyermekeinek felkoncolásáig. A neomarxista Herbert Marcuse éppen ennek a tragikus „mellékhatásnak” okait vizsgálja, Marxot Freuddal értelmezve. (Javasolt terápiája egyébként menthetetlenül utópisztikus és illogikus.)

2./ De nemcsak az erőszakolt szabadsággal száll élesen szembe az Újszövetség. Azokat bírálja kíméletlenül, akik nem ismerik a szabadság korlátait: „Minden szabad nekem, de nem minden hasznos.” (1Kor 6,12) „A meghívástok szabadságra szól, csak ne éljetekek vissza a szabadsággal.” (Gal 5,13).

3./ A keresztény szabadság határa a másik ember szabadsága. Ezt nevezzük felelőséggnek. Vajon minden szabad, ami nincs kifejezetten tiltva? Vajon csak azért vagyok felelős, ami a BTK-ba ütközik? Ha így állna a dolog, akkor a „szabad piac játékszabályai” keretében tönkretethek a konkurens vállalatot, ezzel tízezreket teszek munkanélkülivé, eltaposom azokat, akik tehetőségtelenségük vagy szerencsétlen körülményeik miatt hátrányos helyzetben vannak. Tovább mehetünk: miért ne adjuk el a mérget és a fegyvert a „szabad piacon”? Az említett íráskor szerzői — hiszem — jártak Nyugaton, de nem éltek ott. Sőt, mintha nem vennék tudomásul, hogy a jóléti társadalmakat a válsá-

gok arra készítetik, hogy az állam ma is eréllyel avatkozzék a gazdaságba és kereskedelembe, olyan módon, hogy csak szofisztika képes bizonyítani: a szabad piac szabályait alkalmazták! Az adóemelések, az export és import megfélemlítő kolatozása, — sőt olyanok megadóztatása, akiknek semmiféle jövedelmük sincs (mint erre is kísérlet történt!) miféle szabadságra hivatkozhatnak? Nyilván nem az individualista liberalizmusra. Biztosra veszem, hogy a kitűnő szerzők is olvasnak — foglalkozásuk következtében is — nyugati lapokat. Hogyhogy nem tudnak a drákói megtorlásokról, amelyekkel egyes, főként az államot károsító bűntényekkel szemben eljárnak — vagy ellenkezőleg, nem lépnek fel ilyenek ellen, mert hiszen mégis csak a „multik” tartják fenn az államot. Magam éveken át tapasztaltam az akkori Bundesrepublik, Ausztria, Svájc mintaszerű szociális rendelkezéseit. De hivatásomnál fogva látogatója voltam a börtönöknek, kórházaknak, öregotthonoknak és a magányos életre kényszerítetteknek. Ostobaságnak minősítem nemcsak az adócsalást — tömegesen fordul elő! — hanem pl. az egyházi vagy a kultúr-adó megtagadását is. Minden esetleges ferdeség ellenére éppen ezek a terhek teszik lehetővé, hogy felelősséggel segítsenek ott, ahol éhség, tájfun, kolera szedi áldozatait, — vagy csödbe ment egy gazdasági rendszer és összeomlott a társadalom erkölce. Ezek az önként vállalt terhek nem a „szabad piac” fétisének imádásából származnak.

4./ Felelősséggel tartozom mindazért, ami tetteimből és magatartásomból származhat, még akkor is, ha cselekvésem nem „hivatalból üldözendő” vagy talán nincs is bennem rossz szándék, csak menthetetlenül bűnös rövidlátás. Nem mondja-e a szabadságot hirdető Apostol: „Te pedig tönkreteszted testvéreidet, akiért Krisztus meghalt!” (1Kor 8,11) Nem feltétlenül tiltott a pornográfia kirakatba állítása, ha számolok annak esetleges hatásaival? (Néhány hete amerikai (!) kollégám botrányozott, amikor az aluljáró kínálatát szemügyre vette.)

5./ A Vigilia „Beszélgetése” önmagában érdekes, csak sehol sem jut világos konklúzióhoz, — pedig a „szabad nyugati hírközlésben” ez többnyire így szokásos. Éppen a „Gaudium et spes” mindig visszatérő motívuma a „kultúra”, amelynek alkotója és célja egyaránt maga az ember. Ez a kultúra „új humanizmus”, nemcsak tudomány és művészet, hanem lelkiismeret és felelősség is. „Mindinkább fokozódik az önrendelkezés igénye az egész világon és vele együtt a felelősségérzet” (i. h. 55.-kiemelés tőlem.)

Miért harcolnak Önök egyoldalúan? Talán annyira megnyugtató nálunk a közér-

kölcs, a bűnözés statisztikája, a rendőrség tehetetlensége, a munkaerkölcs, a közlekedés? Éppen e legutóbbi területen egy utópisztikus gazdasági rendszer rongyos kabátja alatt meggazdagodott autósok olyan szemérmetlen felelőtlenséggel fitogtatják hatalmukat és „szabadságukat”, amelyhez hasonlólt csak Dél-Itália maffioso-i mutogatnak.

6./ Hogyan neveljük önmagunkat és embertársainkat az erkölcs, a vallás, a magatartás, a szabadság kultúrájára? Mert van kultúrálatlan szabadság, nap mint nap tapasztaljuk, boltban, utcán, hivatalokban, templomokban. Nagyon épületesek Endreffy Zoltán úr gondolatai (378. l.). Mégis kételyek merülnek fel bennem, amikor a francia forradalom paradox kategóriáival vázolja a kérdést. A guillotine árnyékában született és azóta többször átértelmezett jelszavaknak keresztény eredete ma nagyon is vitatott, — nemcsak „konzervatív” oldalon. Számomra is mérhetetlenül ellenszenves az autoritativ nevelés, szószéken, katedrán, gyóntatószékben.

„Van atyaság Krisztusban, de ez testvéreket nevel” — írja Yves Congar. Talán soha nem jutott a szerző olyan konfliktusba, amelyben az engedékenységgel és gyengeséggel éppen a nevelendő végzetes ártalmára szolgálhatott volna? Talán mint legyen számunkra az USA tépelődése, (miután egy ifjú ámokfutó vérfürdőt rendezett egyik repülőterén): nem kellene-e talán mégis fiatalok számára korlátozni a fegyverviselés jogát? Ideálnak kell tekintenem az olyan bíró-sági tárgyalást, ahol a rendőr jobban igazul,

mint a betörő? (Ilyen jelenetnek magam is tanúja voltam, ugyancsak az Államokban.) Néha megkísért a kora középkor ipedagógiájának bölcsessége: akiben nincs belátás, azt veréssel sújtás — olvashatják Szent Benedek Regulájában. Jól van, ne tessék szó szerint venni! De mindig a jó legyen gyengébb, tehetetlenebb, életképtelenebb, — mindig úgy kell ijedeznünk az erély megnyilvánulásaitól, mint az ostoba beteg reszket a sebész késétől?

7./ Nagyon felületes a múlt század pápai nyilatkozatainak emlegetése. A „történetiség” éppen úgy a felvilágosodás gyümölcse, mint a politikai szabadságjogok. Miért ilyen eklektikus a t. Szerző? Természetesen a Syllabust ma senki sem tartja már időszerűnek. (Vitatható, hogy valaha is az volt-e?) De talán ebben a kérdésben néhány teológus-történész is szólhatna egy szót? Csekélység, de jellemző felületeség: a „Lamentabili”-dekrétum nem pápai enciklika, hanem a S. Officium irata. A két műfaj alapvetően különbözik (egyik sem tévedhetetlen és végleges). Nem tehetek róla: az ilyen apróságok a kommunikációs szervek zsarnoki szabadságának érzését keltik bennem. Csak a Vigiliában nyilatkozó ellenfeleimnek kijáró tisztelettel (Gaudium et spes 28) kérem: akadályozzák meg, hogy tapasztalatlan társadalmunk egyik ideológiától szabadulva most egy éppen olyan kockázattal járó ideológia rabszolgájává legyen.

Tarnay Brúnó

SOMMAIRE

Chrétiens en Europe

Carlo Maria Martini: Chrétiens en Europe

László Katus: L'Europe et l'eupéanisme

Miklós Blanckenstein: Les chances de l'action chrétienne

Endre Nagy: Droit, morale, matérialisme en Europe de l'Est

László Sólyom: Silence

Péter Niedermüller: „De l'Europe” vers l'Europe — Vision de l'avenir et réalité du présent

István Tóth: Traditions œcuméniques dans l'histoire de notre culture et de notre poésie de langue latine

László Rónay: Histoire de la littérature hongroise

INHALT

Christen in Europa

Carlo Maria Martini: Christen in Europa

László Katus: Europa und das Europäertum

Miklós Blanckenstein: Die Aussichten der christlichen Tätigkeit

Endre Nagy: Recht, Moral, Materialismus in Ost-Europa

László Sólyom: Stille

Péter Niedermüller: „Aus Europa” nach Europa — Vision der Zukunft und Realität der Gegenwart

István Tóth: Ökumenische Traditionen in der Geschichte unserer Kultur und unserer lateinischen Dichtung

László Rónay: Die Geschichte der ungarischen Literatur

CONTENTS

Christians in Europe

Carlo Maria Martini: Christians in Europe

László Katus: Europe and the Europism

Miklós Blanckenstein: Chances of the Christian action

Endre Nagy: Law, moral, materialism in East-Europe

László Sólyom: Silence

Péter Niedermüller: „From Europe” to Europe: the future's vision and the present's reality

István Tóth: Ecumenic traditions in history of our culture and Latin language poetry

László Rónay: The history of the Hungarian literature

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság: HORÁNYI ÖZSÉB, KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN,
POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai: CZ. BALASSA MÁRIA, CSÍKVÁRI GÁBOR, KISS SZEMÁN RÓBERT

Szerkesztőség: Budapest, V., Kossuth Lajos u. 1. III. lh. II. em. telefon: 117-7246; 117-3933; telefax: 117-3471. Kiadóhivatal: Budapest, V., Kossuth Lajos u. 1. I. lh. I. em. Tel.: 117-3661. Postacím: 1364 Budapest, Pf. 111. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás: Vigilia Kiadóhivatala. Uticán át árusítja a Magyar Posta. A Vigilia csekk számlaszáma: OTP. VII. ker. 218-98316512-037343-8. Előfizetési díj: 1 évre 540,— Ft, fél évre 270,— Ft, negyed évre 135,— Ft, egyes szám ára 48,— Ft. — Külföldön terjeszti a Kultúra Kültérkedelmi Vállalat. H-1300 Budapest, Pf. 149. Előfizethető külföldön a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.) vagy a Magyar Hitelbanknál (H-1133 Budapest) vezetett 202-10995 sz. számláján. Ára: 35,— US dollár, vagy ennek megfelelő más pénznem. SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10—14 ÓRA KÖZÖTT. KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA..

Ára: 48,— Ft

VIGILIA

SZEMLE

Esterházy Péter: A halacska csodálatos élete

Nyíri Tamás: A filozófiai gondolkodás fejlődése

Thomas Bernhard: A színházcsináló

Hévízi Ottó—Csuhai István: Szilénosz-gyakorlatok

Magyar Állami Hangversenyzenekar

Nagy András: Magyar három nővér

Berlini Filharmonikusok

Yukio Misima: Sade márkiné

Dr. Pirigyi István: A magyarországi görög katolikusok története

Biblia Kazinczy Ferenc szavaival

A szemléket írták: *Cselényi István, Fáy Miklós, Kenyeres Zoltán,
Kállai Katalin, Schein Gábor*

Következő számainkból:

Nyíri Tamás: Egyház, állam, demokrácia

Kosztolánczy Tibor: Az öreg madár

Peter Hodgson: A tudomány keresztény eredete

Rónay László irodalomtörténetének folytatása:
A humanista irodalom II.